

Valentin Putanec
Zagreb

NOVI PRILOZI ZA POVIJEST HRVATSKIH INKUNABULA 15. STOLJEĆA

UDK 093:003.349

Rad primljen za tisak 3. srpnja 1985.

0. Uvod. 1. Pt Misala iz 1483, 2. Pt Brevijara iz 1491, 3. Pt hrvatskog latiničkog molitvenika iz 1470—1475, 4. Neka pitanja o senjskoj tiskari iz 1493—1508, 5. Opći zaključci

0. UVOD

0.1. Godine 1959. proslavili smo upravo 475. obljetnicu tiskanja »prve« hrvatske inkunabule, prvotiska glagoljskog misala iz 1483. koji je dotiskan 22. veljače 1483. Proslava je protekla dosta burno jer se tom prilikom javlja mnoštvo sudionika u rješavanju prvorazrednog pitanja o tome gdje je tiskana ta naša prva inkunabula. Istina je da su neki sudionici u raspravu unosili ton koji nije odgovarao povijesnom trenutku, ali se mora priznati da do krvavih glava nije dolazilo, a to je glavno. S druge se strane mora čak pohvaliti žar svih sudionika koji su pokazali u rješavanju svih ključnih pitanja koja su vezana uz ovu našu inkunabulu. Ovom se prilikom naročito moramo sjetiti dvaju od tih sudionika koji su nas napustili u međuvremenu, »qui nos praedecesserunt«, a to su Mladen Bošnjak i Vjekoslav Štefanić. Isto tako moram pohvaliti hvalevrijedan trud svih onih koji su sudjelovali u izdavanju reprinta prvotiska glagoljskog misala iz 1483. U proučavanju naše inkunabulistike to je epohalan događaj jer sada svatko može na svom radnom stolu imati tu inkunabulu i proučavati je. Rezime trenutka svih spoznaja o toj inkunabuli dan je kao prilog uz reprint, a to je isto tako vrijedan doprinos za sva dalja proučavanja.

0.2. Ljubav prema rodnoj grudi i njezinoj povijesti prirodni je izljev ljudskog bića i ljudske zajednice, i tu smo tih godina bili zaista na visini. Ne moramo se stidjeti ni činjenice da su razni autori u razna mjesta ubicirali

tiskaru koja je tiskala ovu našu prvu inkunabulu ni toga da je odatle nastala stanovita borba o tome koje će mjesto odnosno kraj iznijeti pobjedu i biti proglašen za prvaka u povijesti našeg tiskarstva. Sjetimo se slične situacije u staroj Grčkoj gdje se sedam gradova borilo za ubiciranje rodnog mjesta slavnoga Homera: *heptà póleis diarízusin perì rhízan Homéru*. A sjetimo se i toga da ni danas ne znamo gdje je bila Platonova Atlantida. Budimo stoga skromni očekujući konačno rješenje i našega problema. Jedino što je potrebno to je da se u raspravu unosi miran ton, bez uvreda i kleveta, a to je relativno svakom pametnom čovjeku lako.

0.3. Ja sam osobno iza članka o tumačenju Jurjeva zapisa u Novakovu Misalu, zapisa »Vita! Vita! Štampa naša gori gre.« koji sam objavio već 1953 (dakle pred punih trideset godina) u *Riječkoj reviji* (II, br. 3—4, str. 127—130) stalno bio u toku proučavanja naše inkunabulistike 15. stoljeća. Iz toga je proizašlo nekoliko publikacija: a. objava i tumačenje zapisa NOEMIL (1959), b. »Problem predsenjskih tiskara u Hrvatskoj, 1482—1493« (*Jadranski zbornik* IV, 1959—1960, Rijeka-Pula, 1960, str. 51—108), c. Prilog o vodenim znakovima u zajednici s M. Bošnjakom i V. Hofman (1963), u *Bulletinu Zavoda za likovne umjetnosti JAZU* br. 11, str. 20—50, d. »Tri sitna priloga za povijest prve hrvatske inkunabule (glagoljski misal 1483), u citiranom *Bulletinu* br. 13, 1966, str. 183—189 gdje se rješava pitanje datiranja, uspoređuje jezik Grgura Dalmatina i jezik prvotiska misala iz 1483 te pojava narodnog naziva za jedan sanktorem u spomenutom prvotisku (SUCEBAR), e. »Prilog za povijest kubedskog primjerka hrvatskog prvotiska iz 1483« (*Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 19, 1973, 45—52). Osim toga sam zbog inkunabulistike osobno o svom trošku išao u Rim i Paviju. U Rimu sam identificirao »Mavrov Brevijar« kojeg sam proučavanje kasnije ustupio M. Pantelić a koji je brevijar sada vraćen domovini i čuva se u Zagrebu. Ujedno sam tom prilikom u Rimu nastojao animirati neke naše ljude koji su tada stalno boravili u Rimu da bi se posvetili proučavanju ključnih pitanja naše inkunabulistike. U Paviji sam proučavao kodekse Tezeja Ambrozija Albonezija (*Theseus Ambrosius ex comitibus Albonessii*, 1469—1540) koji je poznavao naše inkunabule i neke druge slavenske (crnogorske) inkunabule, a bio je i vlasnik jedinog sačuvanog primjerka kosinjskog brevijara iz 1491. U isto sam vrijeme pratio rad ostalih sudionika u proučavanju naše inkunabulistike. Mora se priznati da rad sporo napreduje pa ni do danas na neka goruća pitanja nema odgovora. Svakako, u raspravu ne treba unositi neugodan ton nego treba uvijek nastupati s dokazima kao jednim meritumom u znanstvenom raspravljanju.

0.4. Nakon punih trideset godina rada sada sam u prilici da kao svoj prilog proslavi 500. obljetnice prve hrvatske tiskane knjige, upravo proslavi godine dotiskavanja glagoljskog misala iz 1483, dadem još jedan prilog proučavanju naše inkunabulistike 15. stoljeća. Iako je i ovaj prilog po rezultatima sitan, vruće je srce koje ga je pisalo, i u njemu se nalazi zapretan žar za spoznajom istine a taj žar nije tinjao nego je i plamsao kroz sve ove godine rada na ovim problemima. Istina je, ako smo se trudili, da je taj žar i nas hranio i činio da je jedan dio našeg života u tom smislu bio plodniji i, ako hoćete, i burniji.

0.5. U ovom će se prilogu koji smo nazvali upravo »Novi prilozi« govoriti o ovim našim inkunabulama i o pitanjima u vezi s njima: **a.** repriza pitanja u vezi s Jurjevim zapisom u Novakovu Misalu, repriza pitanja u vezi s tumačenjem zapisa NOEMIL, ubikacija tiskare misala iz 1483. u Modrušu, tumačenje pisma Nikole Modruškoga iz 1479—1480, istarska ubikacija tiskare, termin »milostivica« za Majku Božju u sekvenciji *Gaude Mater Luminis*, kajkavizmi i štokavizmi u Pt Misala iz 1483, dvije redakcije u nazivima sanktorema u Pt Misala iz 1483, grafički problemi tipova u Pt Misala iz 1483; **b.** osnivanje tiskare u Kosinju, repriza pitanja u vezi s analizom kalendara Pt Brevijara iz 1491, Kristofor Dubrovčanin, Albonezijeve zapis na Pt Brevijara iz 1491; **c.** tko je tiskao i kada »Prvi tiskani hrvatski latinički molitvenik«; **d.** pitanja u vezi s poviješću senjske glagoljaške tiskare: seljenje tiskare u Dragu Senjsku, senjska listina iz 1499. koja spominje Silvestra Bedričića, splitsko-senjski književni krug i krug koji je tiskao Pt Misala 1483.

0.6. Prije nego prijeđemo na pojedinosti, želio bih ipak ovdje upozoriti da se prilikom nabiranja naših inkunabula često previdi postojanja ove ili one inkunabule. Stoga ću ovdje nabrojiti djela koja bi svakako svakom prilikom, ako se već iznosi neka statistika, trebalo navoditi. Solidno je to učinjeno već u Bošnjakovim djelima A STUDY OF SLAVIC INCUNABULA (Zagreb 1968) i SLAVENSKA INKUNABULISTIKA (Zagreb 1970). Jedino bih upozorio da bi u hrvatsku inkunabulistiku 15. stoljeća, iako nije hrvatski i pisana, trebalo ubrajati i BREVIARIUM ZAGRABIENSE iz 1484, (Venecija, Radtoldt) koji je vremenski suvremen upravo s glagoljskim prvotiskom iz 1483. Ovaj su brevijar priredili naši ljudi zagrebački kanonici Blaž Kalnički i Juraj iz Bekšina, financirali naši ljudi (zagrebački kaptol i biskupija) a i tiskan je za našu instituciju u Zagrebu. Prema tome kada se nabrajaju naše inkunabule 15. stoljeća, treba ići ovim redom:

- I. Pt Misala iz 1483.
- II. Vatikanski hrvatski latinički molitvenik (*Oficij Blažene Djevice Marije i Sedam psalmi pokornih*), tiskan u Veneciji oko 1470—1475. Tekst završava rječju FINIS. Čuva se u Vatikanu (Inc. VI-33).
- III. Oficij svetoga Krsta i Oficij svetoga Duha (*Ofizije svetoga Karsta i Oficije svetoga Duha*), tiskan istih godina oko 1470—1475. kada i molitvenik pod II. Čuva se u Vatikanu i uvezan je zajedno s Inc. VI-33.
- IV. Pt Brevijara iz 1491. Tiskana u Kosinju.
- V. *Ispovid ku je vsaki karstjanin držan imiti i umiti i naučiti*. Tiskana je u Veneciji 16. 7. 1492, a spominje se njen kolofon u glagoljskom Tkonskom zborniku.
- VI. *Brevijar hrvatski po zakonu rimskoga dvora*. Dotiskan u Veneciji dne 13. 3. 1493. Korekturu u Veneciji obavio Blaž Baromić. Tiskar je Andrija Torezan.
- VII. *Misal po zakonu rimskoga dvora*. Dotiskan u Senju dne 7. 8. 1494. »Biše štampani . . . od domina Blaža Baromića i domina Salvestra Bedričića i žakna Gašpara Turčića«.
- VIII. *Breviarium Zagrabiense: Breviarium iuxta consuetudinem ac quotidianam obseruantiam chori Ecclesiae Zagrabiensis*. Tiskao u Veneciji Er-

- hardt Radtolt 1484. Priredili za tisak (*revisum et fideli studio emendatum*) zagrebački kanonici Blaž (*decretorum doctor*) Arhiđakon Kalnički i Juraj iz Bekšina. Jedan primjerak se čuva u Vatikani (Inc. BBB I 16).
- IX. *Evangelistar Bernardina Splićanina (Evangelistarium illyricum)*. Dotiskana u Veneciji dne 12. 3. 1495. Tiskar Damijan Mediolanensis. Priredio i korigirao franjevac Bernardin Splićanin.
- X. *Spovid općena*. Dotiskana u Senju 25. 4. 1496. Preveo s talijanskoga Jakov Blažiolović, a tiskao Blaž Baromić.

Dakle, sada možemo reći da zasada u povijesti hrvatskih inkunabula 15. stoljeća raspolažemo okruglim brojem od deset inkunabula.

1. PRVOTISAK GLAGOLJSKOG MISALA IZ 1483.

1.1. Odmah u početku treba naglasiti da je gotovo sve naše dosadašnje proučavanje ovog prvotiska tekstološko, tj. naši se zaključci u vezi s njime temelje na posrednim dokazima, i neposrednih dokaza zasada nema, odnosno ako ih ima, oni kao takvi nisu identificirani. Uz to bih upozorio da je metoda proučavanja rukopisa koju je u nas inaugurirao Dragutin Kniewald, što se tiče tekstološke filijacije, vrlo dragocjena i potrebno je da je se pridržavamo u našem znanstvenom radu. Ja sam držeći se ove metode proveo filijaciju glagoljskih kalendara i na osnovi te filijacije izveo sam neke zaključke koji se odnose na prvotiske iz 1483. i 1491. Oni koji su sada htjeli obezvrijediti neke od tih mojih zaključaka, trebali su se još uvijek držati te metode i ne odstupiti od nje. Skretanje od te metode navelo je neke autore na druge zaključke koje oni uz to predaju kao jedino rješenje. U pojedinostima imao bih sada reći slijedeće o mnogim problemima koji se nameću u vezi s prvotiskom iz 1483.

1.2. *Kriptogram NOEMIL i suhi tisak*. Moram izjaviti da još uvijek stojim uz svoje tumačenje ovih kriptograma. Kriptogram NOEMIL protumačio sam kao NICOLAUS ORDINIS EREMITARUM MODRUSSIAE IMPRESSIT LOCO. Svi koji su pokušavali tumačiti ovaj kriptogram tekstološki su griješili. U njihove pogreške (na neke od njih) upozorio sam na drugim mjestima. Ovdje samo izjavljujem da me nitko od njih nije razuvjerio. Uz svoje tumačenje ovog zapisa i dalje stojim prvo zbog važnosti Modruša u 15. stoljeću kao upravnog središta svjetovne i kulturno-crkvene vlasti: sjedište Bernardina Frankopana, sjedište krbavsko-modruške biskupije (od 1460), sjedište pavlina (samostan u 15. stoljeću broji oko 80 redovnika), Modruš ima 6 crkava, uz pavlinski samostan ima i franjevački. Jedan od sačuvanih primjeraka prvotiska iz 1483. direktno je vezan uz lozu Frankopana (R 313 A): na njem se zapisao dijak Filip koji je 1513. došao u službu Grgura Štefkovića, muža Veronike, kćeri Bernardina Frankopana. Uz ovo tumačenje i dalje stojim naročito nakon mojeg sadašnjeg eksplicitiranja sadržaja pisma Nikole Modruškoga iz 1479—1480. na temelju kojeg je sada gotovo bjelodano da se u tim godinama u Modrušu raspravljalo o izdavanju glagoljaških crkvenih priručnika (misala). Suhi tisak sam pročitao kao GBDVGBVZZ i tumačio sam ga kao GOD BLAŽENE DEVI GRAČINSKE BOGORODICE V ZAŽICNI. Mnogi osporavaju bilo

kakvu vrijednost ovog suhog tiska jer da ga ima drugdje u istoj knjizi. Ako ga i ima, ne znači da baš ovako postavljena slova ništa ne znače, to više što se ovdje radi o važnom prošteništu u Lici toga vremena (o Zazičnu). Tu je bilo nadaleko i naširoko poznato ličko prošteništa kamo su dolazili ljudi svake godine na proštenje. Samo svetište je postojalo prije 1492. kada je u mjestu sazidan i osnovan pavlinski samostan Blažene Djevice na vrhu Gračini. Navodno se još danas u Pazarištu Donjem u Lici čuva kip Majke Božje iz Zazična. Ako bi se moglo dokazati da je god ove crkve u Pazarištu vezan s datumom 30. ožujka na koji je utisnut suhi tisak, to bi bio evidentan dokaz za čitanje koje sam predložio.

1.3. *Zapisi VITAVITA i ostali u Novakovu Misalu.* Nakon mnogih muka uspio sam kako tako protumačiti te zapise iz Novakova Misala. Prvotno »veselje« koje je od Crnčića do danas bilo stalno prisutno u tumačenju ovoga Jurjeva zapisa, bilo je obeskrjepljeno mojim tumačenjem. Vidjeti u VITAVITA bilo onomatopeju za vabljenje golubova, bilo lat. *vita* »život«, bilo franc. *vite* »brzo«, da i ne govorimo o netočno čitanom *cito* »brzo« iz latinskoga ili furl. *vite* »muka« potpuno je nepotrebno ako nad tim zapisom imamo naznačeno nacrtanom rukom da je sekvenciju s te strane zapisao »onaj niki« koji odmah uz to stavlja veliki inicijal *V* pa je onda jasno da je to inicijal za *VITA* te je i razumljivo da se Juraj u svom zapisu obraća *VITI*: »*VIDE!* *VIDE!* *ŠTAMPA NAŠA GORE GRE . . .*«. Na istoj strani Novakova Misala još se dva puta spominje taj *VID=VITA*, u dva zadnja zapisa: a. *se pisa Vidac žakan . . .*, b. *se pisa Vidc* (ovaj zadnji zapis je i datiran sa 29. 9. 1497.). U vezi s datumom 26. 6. 1482. kada je zapisan Jurjev zapis i kasnijim datumom od 15. 10. 1482. kada je zapisan Vitin zapis, smatram da se radi o ovome: najprije Juraj, znajući da je na toj strani rad (sekvencija) Vitin, upućuje njemu tekst i upisuje obavijest o seljenju »štampe« (za što, ne zna se). Vita na to, da se ne bi mislilo da je sekvencija Jurjev rad, upisuje ruku, zapis i inicijal kojim kazuje da je sekvenciju on napisao. Drugi element koji sam uveo u tumačenju ovoga zapisa odnosi se na geografsko značenje adverbna **gori**. Jedino je to značenje moguće jer nigdje nije zabilježeno značenje sintagme **gori gresti** »napredovati«. Ovo geografsko značenje potvrđuje se i sintaksom jer u slučaju da se radi o »veselju« fali ponavljanje sintagme **naša štampa** u drugom redu. Ako se pak radi o geografskom značenju, zapis je jasan: *Vide, Vide, naša štampa ide gori, tako ja hoću da naša ide tamo, a druge ostaju tu gdje smo ili tamo odakle dolazimo.* Dakle, radi se sigurno o seljenju tiskare ili nekog tiskarskog materijala u drugo mjesto, ili iz Izole ili preko Izole. Na koncu moram izjaviti da ne vidim metodskog opravdanja da se nakon ovog mog zaista opravdanog preinačivanja dosadašnjeg tumačenja ovog zapisa sada neki bez ikakva protuargumenta vraćaju na »veselje« koje da se izriče u tom zapisu (tako M. Pantelić, *Radovi Staroslavenskog Instituta* 6, str. 76.: »... a upravo njegov zapis (tj. *zapis u Novakovu Misalu*) iz Izole datiran 1482. izražava radost nad našom štampom«). Već je Žic ustanovio da tekst Jurjeva zapisa, ako se čita u smislu »veselja«, odaje »preuzetnost« autora. Po mojem tumačenju te preuzetnosti nema. Svi zapisi odaju neke vrsti lagano pismeno igranje između autora. U glagoljaškim rukopisnim tekstovima ima i duhovitijih zapisa, igrarija i slično. U prilog seljenja »štam-

pe« iz Istre ili kroz Istru nekamo drugamo navodio sam i sanktorem SUCEBAR iz kalendara Pt Misala iz 1483 (datum 24. 5.). Ako su svi sanktoremi latinizirani, i to bez titule **sveti**, onda bi valjalo očekivati da neki Istranin koji osim toga živi u blizini Trsta i Buja gdje se SUCEBAR slavi kao narodni blagdan, znade da je SUCEBAR upravo sveti SERVUL, pa bi na tom mjestu lijepo stajalo »SERVULA MČ.« kao za druge sanktoreme u kalendaru. Daleko od Istre redaktor misli da je SUCEBAR ime nekog njemu nepoznatog sveca pa ga ne latinizira (o ovom drukčije M. Pantelić, *Radovi Staroslavenskog Instituta* 6, str. 41; onda misli da VORIH i NEČIPAR te SUCEBAR upravo ukazuje na to da se radi o istarskoj redakciji; sva tri sveca su mogla u tom narodnom liku biti već u Novakovu Misalu, ali je sigurno da prva dva nemaju titule **sveti** pa je i za SUCEBAR moglo jednostavnije biti uneseno kao SERVULA MČ.).

1.4. *Još elemenata za ubiciranje tiskare u Modruš.* Što se tiče smještavanja tiskare koja je tiskala Pt Misala iz 1483. i dalje ostajem na tome da se ona nalazila u Modrušu, i to zato što se na primjerku R 313 A (stara numeracija) još 1522. (a taj je primjerak sigurno iz Modruša jer je u posjedu Frankopanova zeta Štefkovića) veli da je te godine na tom primjerku izvršen neki tipografski posao, pod nadzorom nekog »magistra« = »majstora« Jurja: *Finis per me Thomam sub disciplina magistri Georgii anno millesimo quingentesimo vigesimo secundo* (= 1522). Na R 313 B (stara numeracija) spominje se pak »domin Juraj« koji je služio 1508. mladu misu a bio prije toga kanonik otočki. Ne mogu se odlučiti da li se radi o našem žaknu Jurju iz 1482. Ako uzmemo da je žakan Juraj 1482. imao oko 20 do 30 godina, on je 1508. imao oko 46 do 56 godina a godine 1522, kad nadzire Tomin rad, oko 60 do 70 godina, što odgovara ljudskim mogućnostima. Za »domina« Jurja se veli u tom zapisu da je »prije« bio kanonik otočki pa je 1522. mogao boraviti i u Modrušu. Poslije krbavske bitke 1493. biskup iz Modruša seli u Vinodol, ali samostani ostaju i dalje u Modrušu a i neki kanonici borave u Modrušu. Dakle, možda i tiskara, odnosno ljudi koji su u to vrijeme neke vrsti amaterski poslenici ove »ars novae«, tipografskog zanata. Sve to vrijeme Frankopani su u Modrušu, poslije u Ozlju, na vrhuncu moći: Bernardin stupa na vlast 1481, osim što je kćer Veroniku udao za poluplemića Štefkovića iz Draganića (plemenita općina), udaje 1496. kćer Beatricu za mladoga Korvina Ivaniša, sina Matije Korvina. Bernardin je sin Ižote, kćeri markgrofa d'Este a po ocu i ženi je u rodu s napuljskim dvorom. Poslije smrti Matije Korvina nastoji svom zetu Ivanišu osigurati prijestolje hrvatsko-ugarskog kraljevstva. Godine 1522. održao je na njemačkom saboru u Nürnbergu govor o turskoj opasnosti. Živi do 1529. Sve, dakle, govori u prilog da se radi o društveno-ekonomskoj klimi u kojoj u Modrušu može postojati tiskara koja tiska naš Pt Misala iz 1483. a tu u Modrušu još se i 1522. radi na nekom grafičkom poslu (uvezu) kao što bi izlazilo iz Tomina zapisa na R 313 A. Da modruška ubikacija dolazi u obzir govori i činjenica da u Modrušu postoji 1515. kanonik Nikola de Vitis ako se ovo de Vitis odnosi na ono VITA i VIDAC sa zapisa u Novakovu Misalu o čemu smo govorili prije pod 1.3. ovdje. To bi u tom slučaju upravo značilo da je VITA prezime načinjeno prema DE VITIS a VIDAC bi u tom slučaju bio neki treći žakan iz kasnijeg vremena (1497) ili ponarođivanje stra-

noga DE VITIS u VIDAC. U vezi s ovom ubikacijom tiskare u Modrušu moram se osvrnuti i na sanktorem OSVALD (4. 8) u kalendaru Prvotiska iz 1483. Da se razumijemo, potpuno je nemetodski tražiti po našem terenu oltare, poklonce i crkvice te crkve za neki sanktorem koji se neočekivano u jednom tiskanom kalendaru javlja a koji je kalendar uz to namijenjen svehrvatskom glagoljaškom terenu kao što je slučaj sa Pt Misala iz 1483. Ako smo ustanovili metodom filijacije da se sanktorem OSVALD ne javlja ni u jednom rukopisnom ni u jednom tiskanom glagoljskom kalendaru, onda se u njegovu slučaju mora raditi o posebnom razlogu unošenja. Kod rukopisnih latinskih kalendara naknadno se s takva razloga unose sanktoremi koji nisu obični za taj rukopis. Ako je na papinskoj stolici papa Siksto IV ili Aleksandar VI Borgia, onda se za njihova života svećenici potruže da rukom u kalendar unesu sv. Siksta ili sv. Aleksandra: to se dogodilo s MR 67 iz 13. stoljeća a Aleksandar je unesen i u glagoljski kalendar rukopisnog Vrbn. I. Ako na biskupskoj stolici u Modrušu iza 1493. u Novom Vinodolu stoluje biskup Kristofor Dubrovčanin (1486—1499), onda se u rukopisni MN koji je pisan oko 1460—1470. za Novi Vinodol unosi naknadno sv. Kristofor mučenik zbog imendana biskupova. Što je metodički ispravnije nego postupiti isto tako sa sanktorem OSVALD u Pt Misala iz 1483? On je unesen u glagoljski kalendar Pt Misala iz 1483. zbog toga što u modruškoj blizini u Zagrebu stoluje biskup Osvald Thuz (1466—1499). Njegovo se ime koje je neobično za naše krajeve unosi naknadno i u tadašnje zagrebačke rukopisne latinske kalendare: MR 67 (13. st.), MR 170 (rubrum), MR 133 (pisan iza 1323), MR 13 (14. st., rubrum). Dakako, tiskani zagrebački kalendar toga doba, u prvotisku latinskog zagrebačkog brevijarskog kalendara iz 1484. ima i: »OSUALDI REGIS MEMORIA«. Zar su redaktori mogli ne umetnuti ime svoga biskupa u kalendar koji se tiska 1484? Zar su ime tog sveca unijeli zbog toga što im je bilo poznato da se slika ili kip tog sveca nalazi tu i tamo, kao oltar u nekoj crkvi, u nekom pokloncu i sl.? Isti je razlog i pojava dvostrukog unošenja sanktorema KRISTOFOR, na istočni dan 9. 5. i na zapadni 25. 7. u kalendaru Pt Brevijara iz 1491 (kosinjskog prvotiska): zapadni je dan unesen zbog toga što je na modruškoj stolici tada stolovao biskup Kristofor Dubrovčanin, za kojega niže govorimo da je i izdavač nekih naših inkunabula a koji je najvjerojatnije uz to bio »latinisans« i slavio Kristofora po zapadnom običaju. Ja prigovaram onima koji su o ovim stvarima pisali iza mene što nisu pošli istim metodskim putem kojim sam pošao: ja na osnovi utvrđene metode nego su moje tvrdnje pokušali obeskrepljivati indiciranjem o čašćenju nekog sveca tu i tamo pa onda izveli zaključak da je to razlog da se ime tog sveca javlja u nekom tiskanom kalendaru. Za pojavu ovakvog neobičnog imena u našim krajevima potrebni su mnogo veći razlozi. Kao što se vidi, radi se uglavnom o stolujućim papama i biskupima. Čak u prvotisku glagoljskog kalendara iz 1483. nema imena sv. Bernardina premda je u Modrušu od 1481. stolovao Bernardin Frankopan čije je ime moralo ući u kalendar bio ovaj prvotisak tiskan ne znam gdje: u Rimu, Veneciji, Izoli, Kosinju, Modrušu. Što ga nema, za mene je dokaz da je redakcija teksta kalendara vršena prije 1481. kada Bernardin Frankopan još nije bio na vlasti, ako čak taj kalendar nije bio i tiskan prije 1481. o čemu će se u ovoj radnji još govoriti, a što je i jedno i drugo i moguće (redakcija i tiskanje prije 1481) ako je redakcija vršena za

života Nikole Modruškoga koji je mogao po svemu sudeći biti organizator i inicijator ovog posla, a svakako zaštitnik tog posla.

1.5. *Glagoljsko pismo Nikole Modruškoga govori za ubikaciju tiskare Pt Misala iz 1483. u Modrušu.* Pismo Nikole Modruškoga upućeno iz Rima kleru u Modruš, uspio sam u vezi s njegovim titulama koje navodi u tom pismu, datirati jza 30. 4. 1479 (ante quem non), tj. upravo prije dolaska na vlast Bernardina Frankopana u Modrušu i neposredno prije smrti ovog biskupa koji je umro u Rimu u samostanu augustinca 1480 (usp. *Jadranski zbornik* 4, 1959—1960, str. 67—68). Njegovo je pismo jedan od najznačajnijih dokumenata za pitanje naše inkunabulistike 15. stoljeća. Pismo je do današnjih dana ostalo neprotumačeno, tj. ne zna se o čemu se upravo radilo i što je autora potaklo na to pismo, na takav stil teksta. I Nikola Žic koji je posljednji pisao o tom pismu izričito veli da ovo pismo nije »do danas proučeno ni ocijenjeno« (usp. *Slovo* 1, 1952, str. 33). Ja ću stoga ovdje dati svoje tumačenje za koje smatram da je jedino moguće. Budući da se zna da se Nikola Modruški tada nalazio u Rimu, najvjerojatnije je, prema svim indicijama koje se spominju u pismu, da je pismo upućeno iz Rima. Više je nego sigurno da se u Modrušu već govorilo o redigiranju i tiskanju glagoljskog misala, ali je netko iz Rima osporio čitav taj rad: »govoreći da oblast svetih služab našega jezika otačaskoga od crkve katoličanske nije potvrđena«. »Svete službe našega jezika« upravo su u Nikolinu pismu za »sancta officia« a *officium* i *missa* se spominje u latinskim misalnim tekstovima na onim mjestima na kojima dolazi riječ *služba* npr. u Pt Misala iz 1483: usp. str. 371 b: *na rojenje mnozih mučenik ot paske do pentikost kadě něst navlaščne službe.* »Navlaščne službe« su »officia propria«. Pod »sancta officia« mogli bi se smatrati svi misalni i brevijarski tekstovi, ali budući da se glagoljski misal prvi tiskom javlja, mislim da se tu radi upravo o misalu, i to o redigiranju misala za tisak. Za tog čovjeka koji se u Rimu našao da osporava kanoničnost »svetih služaba« Nikola izričito kaže »da se najde veće žestok i krudel obiteljanin (ovdje Nikola prevodi lat. *familiaris noster* sa *obiteljanin*, usp. *familija* = *obitelj*) neprijatelj znanac i domaći moj«, »s nami kupno jide kruh«, tj. da se radi o nekom čovjeku iz neposredne blizine biskupa Nikole koji je stanovao u istoj kući gdje i Nikola i hranio se za istim stolom za kojim i Nikola, svakako o nekom našem čovjeku koji je osporavao kanoničnost starolavenske liturgije. Nikola zatim u tom pismu, upućenom »kapitulu i kleru crkve modruške« veli da se upravo taj čovjek »ne znam kojom li ohološću i smjelošću nemilostivoga duha nadahnut« usudio »smesti misli i srca vaša, uzbuđujući mir crkveni i ispravljajući običaje crkvene nepravednom smjelošću«, »kao da on zna sve nauke i naredbe vjere kršćanske ili svetih otaca«. Dakle, Nikola je vrlo strog prema tom bunitelju njegove pastve, upravo klera u Modrušu. Spominje i koncil na kojem je dopušteno da se obredi koji su iz starine, mogu zadržati. Tu spominje posebnosti u obredu u Galiciji (Galiji?), Germaniji, Panoniji (Ugarska, Hrvatska), Iberiji, Engleskoj, na Istoku, u Milanu (ambrozijanski obred) i završava: »... i također mnogim crkvama u Hrvatskoj i Dalmaciji običaje i uredbe od svetoga Jeronima naredene sveta mati rimska crkva jest vele časno prijela, te nikada ni od koga u tom nije prihvatila neko opovrgavanje, a to je sv. Jeronim od svetih glavnih crkvenih doktora, nadahnut duhom svetim, na ut-

jehu priprostih ljudi razumno naredio, nasljeđujući Pavla Apostola kojeg je knjige kasnije čitao«. Iz svega se dakle vidi da se radi o tome da su u Modrušu ljudi, u nekom poslu koji se ticao glagoljske liturgije (prema mom tumačenju, u poslu redigiranja i tiskanja glagoljskog misala, redigiranja i tiskanja »svetih službi«) a o kojem se poslu u Modrušu tada, tj. u godinama 1479—1480. radilo, bili jako uzbuđeni kada im je netko iz neposredne blizine njihova biskupa Nikole u Rimu javio da se neka manu ćorava posla jer da glagoljica i njen obred od Rima nije uopće potvrđen. Nikola je jako razbješnjen na tog ćovjeka, potpuno obeskrepljuje njegove tvrdnje te tješi svoje ljude u Modrušu i veli im da u poslu koji rade mogu ustrajati i nastaviti ga. Još dodaje da bi ocrnio tog protivnika glagoljice, da on već dulje vremena »ne prestaje uzbuđivati i mučiti« kler u Modrušu, stoga se on i obraća kleru jer je sve to na njega kao pastira djelovalo: »smete se u meni srce moje i zgrčila se u meni utroba moja zbog brige mojih ljudi«. Ovo je upravo pjesnički izrečena briga biskupa u vezi s čitavom ovom aferom. Iz svega izlazi, naročito na osnovi ovakve analize pisma Nikole Modruškoga, da se stvarno oko 1479—1480. već naveliko u Modrušu radilo na poslovima redigiranja i tiskanja Pt Misala iz 1483. Ovo pismo, ako smo ga dobro protumačili, upravo bi moglo biti dokaz da je redigiranje i tiskanje Pt Misala iz 1483. vršeno u Modrušu. Da je čitava afera bila diskutirana u Rimu, ona bi u Rimu bila i riješena, te do pisma uopće ne bi ni došlo i pismo ne bi bilo upućeno u Modruš. Pismo je upućeno u Modruš upravo stoga što se sve i događalo u Modrušu. Svatko će stoga lako priznati ako se godine 1482. u Izoli spominje »naša štampa« da su tekstovi za nju trebali biti pripremljeni prilično prije te godine (1482), možda i tri do četiri godine prije ako smo dobro protumačili pismo Nikole Modruškoga iz 1479—1480. a koji je umro u toku 1480.

1.6. *Istarski udio u tiskanju Pt Misala iz 1483.* U početku ovog razmatranja treba pohvaliti silan trud koji je uložila Marija Pantelić u proučavanje našeg Pt Misala iz 1483. kao i velike rezultate do kojih je pri tome došla. Njezin zaključak iz kojeg proizlazi da je Novakov Misal služio kao predložak za Pt Misala iz 1483, stoji u svemu. Ali je isto tako sigurno da Pt Misala iz 1483. nije preslikao stanje iz Novakova Misala nego je tek na temelju Novakova Misala i nekih drugih misala načinjen osnovni tekst koji je onda poslužio za tiskanje Pt Misala iz 1483. O tekstu koji je služio kao definitivni tekst za tiskanje može poslužiti i način kako je prošla u korpusu Pt Misala iz 1483 ona poslanica »De sanctis apostolis et evangelistis« koju je preveo prije toga na zadnjoj strani Novakova Misala onaj Vita koji se tu i upisao kao autor. U Vitinu tekstu stoji *utvrđajet* a redaktor u korpusu ima *utvrjajet* (sa *žd > j* kao i inače u Pt Misala iz 1483, usp. Pantelić, *Radovi Staroslavenskog instituta* 6, str. 55). Isto tako *ka križu* redaktor mijenja u *k križu*. U Vitinu prijevodu redaktor je izostavio onaj besmisleni dodatak *zloboju muki*. Taj je dodatak nastao tako što je prvotno stajalo *pobediše slavoju muki* za lat. *triumpharunt* što je bio dosta dobar prijevod koji je kasnije u prijepisu krivo pročitano i unesen kao *zloboju muki*. Redaktor je to ispravio tako što je jednostavno izbacio *zloboju muki*. Dakle, vidi se da je za tiskanje postojao i jedan definitivni tekst. Na zaključke Marije Pantelić posebno ću se ovdje osvrnuti, tj. na zaključak 1° da je Nk poslužio kao predložak kod

redigiranja Pt, 2° da je redakcija izvršena u Istri, odnosno da su je izvršili istarski glagoljaši (usp. *Radovi Staroslavenskog instituta* 6, 1967, str. 48). S prvom se tvrdnjom mogu složiti kao što sam i istaknuo, a za ovu drugu tvrdnju ona iznosi činjenicu da su u kalendar Pt Misala iz 1483. uneseni neki sanktoremi koji se slave samo u Istri (Lazar mučenik u Trstu, Prenesenije sv. Jeronima, Sucebar mučenik u Trstu). Ova tvrdnja ne mora stajati uzme li se u obzir da je dokazano da redakcija kalendara u Pt Misala iz 1483. odražuje svehrvatsko stanje u čašćenju glavnih svetaca u Hrvatskoj, tj. išlo se zatim da se u kalendaru nađu sanktoremi iz svih hrvatskih krajeva pa i Istre. Takva je redakcija kalendara mogla biti izvršena bilo gdje, ako hoćemo: u Rimu, Veneciji, Izoli, Kosinju, Modrušu. Osim toga što bi bilo prirodnije nego pretpostaviti da su se svi ovi istarski sanktoremi nalazili i u zagubljenom kalendaru Novakova Misala pa da su iz njega preneseni u definitivni tekst koji je poslužio za tiskanje Pt Misala iz 1483, dakako i zbog svehrvatske namjene knjige. Dakle, na osnovi ovih sanktorema ne bi izlazilo da treba zaključiti da je redakcija Pt Misala iz 1483. izvršena u Istri. Drugi njezin argument u prilog tvrdnje pod 2° jest činjenica o ekavizmima i jatizmima u Pt Misala iz 1483. u odnosu na stanje s tim glasovima u Novakovu Misalu. Ali se dobiva utisak da se ne radi o redaktoru koji pretvara u ekavsko-jatske oblike ikavske oblike iz Novakova Misala, nego se radi o uvjerenju redaktora da su oblici s jatom stariji i bliži »svetojeronimskom« tekstu pa odatle pretvaranje u ekavsko-jatski oblik ikavskog teksta iz Novakova Misala, dakako prema nekom kodeksu koji je pokazivao takvo ili slično stanje vokalizma. Dakle, redaktor ne mora biti ni ekavac ni kajkavac pa da izvrši ove promjene teksta u odnosu na tekst Novakova Misala. Da se radi o ekavcu, on ne bi nikako čak oblike s jatom i s *e* iz Novakova Misala pretvarao u ikavske oblike (usp. Pantelić, o. c., str. 53—54, tu je nabrojeno 15-ak takvih slučajeva) pa je sigurno da je redaktor ikavac ili da je znao kako se ti oblici izgovaraju u kraju za koji je djelo tiskano. Čak kada redaktor mijenja riječ *kandela* iz Novakova Misala u narodsku riječ, ne mijenja je ni u *svěšta* ni u *sveća* ni u *svešta* nego u *svića* (usp. Pantelić, o. c., str. 62). Ovi ikavizmi, koji se daju za ekavizme u Novakovu Misalu, dokaz su da je redaktor uvjeren da jezik u Pt Misalu iz 1483. treba biti »narodski« na što upućuje i pretvaranje grupe *žd* iz Nk u *j* kao i pretvaranje stslav. *sudii* u *sudac*, i sl. Na blizinu ekavaca i kajkavaca upućivala bi prema Mariji Pantelić i pojava zamjene slova *u* iz Nk u *o* koja se javlja u Pt Misala iz 1483. Marija Pantelić o toj pojavi piše na nekoliko mjesta (*Radovi* 6, str. 50, 59, 73—74, te u reprintu Pt na str. LII—LIII). Ona sama na str. 50 spominje da se možda radi o sličnosti glagoljskog grafema *o* i *u*, a i ja sam smatrao da se radi o tiskarskom, meterskom griješenju: *o desnoju* za *desnuju*, *okolu* za *okolo*, *bodi* za *budi*, *tropi* za *trupri*, *večero* za *večeru*, *modar*, *modrost* za *mudar*, *mudrost* (u istom retku *modr-* i *mudr-*!), *Avgustino* za *Avgustina* (acc.). Kako se nikakva druga vrsta kajkavizama ne nalaze u Pt Misala iz 1483 (nema npr. *-ec*, *-ek* za *-ac*, *-ak* i sl.) nego samo zamjena *o* za *u*, jasno je da se radi o tiskarskoj zamjeni grafema. Dosta drugih tiskarskih pogrešaka u Pt Misala iz 1483. nabrojeno je na str. 67 navedene radnje Marije Pantelić. Nalazim i obrnutu pojavu da se zamjenjuje *o* sa *u*: tako na str. 313 a (reprinta) stslav. *ibo* piše sa *ibu* (*ibu ruka gospodnja š njim bē*). Kao jedini kajkavizam, a ovaj put leksički, u Pt Misala iz 1483.

Marija Pantelić navodi riječ *milostivica* u tituliranju Majke Božje *Milostivice Marie* u s latinskoga prevedenoj sekvenciji (usp. *Radovi Staroslavenskoga instituta* 6, str. 70 i ponovljeno u reprintu Pt, str. L: »... s hipokoristikom *milostivice* koja zvuči kao kajkavizam«). Ona kod toga misli da se radi o nekom kajkavcu koji zna za naš kalk *milostiva* i *milostiva gospođa* prema njem. *gnädige Frau*. U svojoj ranijoj radnji u *Radovi Staroslavenskoga instituta* 5, 1964, str. 40 Marija Pantelić analizira spomenutu sekvenciju koju nalazi i u Ročkom misalu na ff. 232 a — 232 d te u MR 180 (Metropolitana), oba puta dodanu, po mom mišljenju vjerojatno prema tekstu iz Pt Misala iz 1483. U samoj prevedenoj sekvenciji (»Svete Marije škvencija« = »Gaude Mater luminis«) nema nikakvih kajkavizama. Riječ *milostivice Marie* u njoj se spominje dva puta za jednostavno *Maria* (vokativ) u latinskom originalu s kojega je prevedena i vidi se da je prevodilac to *milostivice* dodao, dakako na osnovi jednog narodskog zazivanja Majke Božje umjesto jednostavnijeg teksta u originalu (samo »Maria«). Ne znam zašto ni Marija Pantelić a ni prof. Vjekoslav Štefanić nisu zapazili da je takav naziv za Majku Božju potvrđen u AR, ali je sigurno da se sačuvao iz velike starine u štokavskom dijalektu u Dubrovniku, a potječe vjerojatno još iz istočne liturgije gdje Majka Božja ima ovakve naslove, a što se npr. sačuvalo još danas u Rusa u tituli (narodskoj) *Carice Nebesnaja*. Naziv *milostivice* slučajno se sačuvao u 5. sceni *Dunda Maroja* Dubrovčanina Marina Držića (usp. *Stari pisci hrvatski* sv. VII, 1875, str. 361, 2. izd., 1930, str. 388). Kao što je poznato Držićev tekst vrvi zazivima i psovkama zbog kolorita u razgovoru priprostitih ljudi. U toj zadnjoj sceni npr. ovo su takvi tekstovi: *ah, giuro dio . . . , kurvini sin . . . , can becco futuo . . . ne vidu ga po svetoga Gjuljana . . . , izidi can becco futuo . . . , po Gospu od Pšunja . . . , giuro Dio po Majku od Pšunja*. Naša se riječ javlja ovako. Đivulin razgovora s Tripčetom i žali što ne može naći »Žuha«: »Da mi je šćim na balun poigrat, da ga učinim od jajera, da malo poleti, da mu dam nogom u oćas . . .«. Ali veli: »Nije ga, slava Milostivici!«. Dakle, »Nema ga, hvala Majci Božjoj!«. Riječ *milostivica* nije dakle nikakav kajkavizam nego jedna stara titula Majke Božje koja se susreće na terenu Dubrovnika. Onaj koji je preveo pjesmu *Gaude Mater luminis* bio je sa štokavskog područja gdje se i sačuvala ova starinska denominacija Majke Božje pa kada je došao do riječi *Marija* prisjetio se narodskog izraza iz svog kraja pa je time ukrasio svoj prijevod, odnosno pjesmu je u tom smislu prepjevao i dopjevao.

Usput dodajem da me je dr Fr.-V. Mareš upozorio da bi ova titulatura stvarno odgovarala titulaturi koja se sačuvala u grć. *Theótokos eleüsa*. Što se pak tiće sufiksa *-ica* u riječi *Milostivica*, on se nalazi i u tituli *Blaženica* koja se daje Majci Božjoj u jednoj narodnoj priči sačuvanoj u govoru molizanskih Hrvata (oni su u Italiji od kraja 15. st., cf. Rešetar, *Die serbokroatischen Kolonien Südtaliens*, Beč 1911, str. 246, 332).

Ne radi se, dakle, o kalku prema germanskom nego o vrlo starom prežitku koji ide još iz istočne liturgije. Bilježimo da E. Hercigonja u članku *Kajkavski elementi u jeziku glagoljske književnosti 15. i 16. stoljeća* (usp. *Croatica* IV, sv. 5, Zagreb 1973, str. 169—245) na str. 175 spominje da »kajkavskih intervencija« ima i u prvotisku Misala iz g. 1483, ali ne navodi nijedan primjer. Misli vjerojatno na analizu koju je dala Marija Pantelić. Kasnije se u reprintu Pt Misala iz 1483. na str. XXIX u noti 9 priklanja ideji da se radi o tiskarskoj

pogrešci izazvanoj sličnošću slova *o* i *u* u glagoljici i veli da ipak nije isključeno da se ponekad radi o utjecaju živog narodnog govora, tj. kajkavskoga na crkvenoslavenski jezik. Konačno kada bi sve ovo i bili kajkavizmi (za mene nisu kao što sam dokazao), oni ne bi bili dokaz za istarski teren, kad kajkavizama imamo i po Lici i kod Senjanina Grgura Dalmatina: *jast za ja, bruman, obarovati* (usp. u mene, *Tri sitna priloga za povijest prve hrvatske inkunabule*, Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU, br. 13, 1965, str. 183—189).

1.7. *Štokavci i Pt Misala iz 1483.* I tako smo došli do štokavskog utjecaja na tekst Pt Misala iz 1483. odnosno do kruga Dubrovčana u sjevernoj i srednjoj Hrvatskoj u 15. stoljeću, do Nikole Modruškoga Kotoranina, »Machinensis« (umro 1480), do Kristofora Dubrovčanina (umro 1499), obojice biskupa modruških u doba kada se radilo na pripremanju teksta za tisak i na tiskanju Pt Misala iz 1483. Kao što je poznato Feliks Petančić (umro oko 1517) načinio je 1517. nadgrobnu ploču svome ujaku Kristoforu Dubrovčaninu u Novom Vinodolu. U Senju u to doba (1484) boravi franjevac *Franciscus de Raguxio* (usp. E. Fermežin, *Acta Bosnae*, Zagreb 1892, str. 294—295) koji je tu gvardijan, a sam mu samostan potpada pod bosansku vikariju. U Senju je tada i Ivan Dubrovčanin (usp. Kraljić, *Senjski zbornik* 6, str. 78). Dakle, lijepa zbirka štokavaca Dubrovčana na prostoru Senj-Zagreb. Prvo pitanje, u vezi s ovom sekvencijom gdje se spominje riječ *milostivica*, bilo bi: da li je ovu sekvenciju za Pt Misala iz 1483. preveo upravo biskup Nikola Modruški? Odgovor je da je to moguće u vezi s činjenicom da on piše 1479—1480. pismo modruškom kleru u obranu glagoljice u kojem bodri taj kler da ustraje u poslovima oko tiskanja misala iz 1483 (prema mom tumačenju tog pisma). Ali se može raditi i o kojem drugom Dubrovčaninu, npr. o Kristoforu Dubrovčaninu za kojega imamo podataka da je u 15. stoljeću izdavao »djela« na našem jeziku (staroslavenski, hrvatski, glagoljica), ali će o njemu ovdje biti govora i posebno u glavi o Pt Brevijara iz 1491. i u glavi o Pt prvog hrvatskog tiskanog latiničkog molitvenika. Svakako prije smo u vezi s riječi *milostivica* ukazali na mogućnost da se u redigiranju Pt Misala iz 1483. uz čakavski utjecaj može govoriti i o utjecaju nekog štokavca. Drugi bi slučaj takva utjecaja na redigiranje mogao biti pojava pisanja vokalnog *ɾ* sa *r* (usp. M. Pantelić, *Radovi* 6, str. 50) a ne ni s *ar* ni s *er* ako bi se radilo o čakavcu ili kajkavcu, ni s apostrofom koji se nalazio u Novakovu Misalu. Marija Pantelić nije našla nijedan primjer sa *ar* ili sa *er* za vokalno *ɾ*. Ja sam jedan primjer našao na str. 155 b reprinted: *vsadniki vavarže v more* dok na istoj strani ima i *silu jęgo vavrže v more*. U pjesmi u kojoj se nalazi navedena riječ *milostivica* dolazi za lat. *speculum* riječ *zrcalo*. Dok je *ogledalo* tipična riječ za Slavoniju i Bosnu (i tu »stari ljudi« govore *zrcalo*, usp. AR) te Srbiju (riječ posuđena i u rum. *oglinđă*), na zapadu od kajkavaca do Dubrovnika dolazi *zrcalo* (usp. AR 8, str. 745, tom 23, str. 104—105). Dakle, ta je pjesma mogla biti prevedena od nekog štokavca. U Pt Misala ima podosta mjesta gdje se u tekstovima (rubrike i slična mjesta) daju upute za obavljanje obreda. U tim tekstovima mogao bi se ogledati i utjecaj redaktora odnosno utjecaj čakavskog ili štokavskog dijalekta ako bi se među redaktorima našao koji čakavac (što je dakako sigurno) ili štokavac o čemu smo prije govorili. Dakako, o tom utjecaju

može se govoriti samo ako se dotični izraz ne nalazi u Novakovu Misalu ili u protestantskoj književnosti koja reflektira u većini slučajeva stanje u Istri. Teško je, dakako, već danas govoriti o takvom leksičkom indikatoru u Pt Misala iz 1483 kad nisu proučeni i ekscerpirani svi sačuvani glagoljski tekstovi (misali, brevijari i sl.) s leksičke strane. Ja sam ipak pokušao studirati te rubrike s leksičke strane pa ću ovdje nešto pokušati iznijeti premda odmah moram reći da su rezultati tog pregleda slabi:

a) Pt *sie lahko rèci i duni na vodu* (reprint 412 a) te *dahni siko* (str. 412 a). Oblik sa *du-* (:dunuti od duhnuti) ima Mikalja, Bella, Stulli, Korizmenjak, Budinić. I Nk (str. 259 c) ima na tom mjestu *duni* (Hrvojev *dahni*). Dakle, ipak Pt prema Nk.

b) Pt *i kada glagoljet misu ot Blaženie Devi Marije izviše jeje navlašćnih prazdnik i ot rojstva* (166 b). Tako je i u Nk (109 c). Prema AR 4, 340 *izviše* ima Ranjina, Zuzzeri, Kalić (dubrovački dominikanac), Vetranić, Kuhačević, i to u značenju »osim« u Ranjine. U protestanata se ne javlja *izviše* (usp. Frančev, *Rad JAZU* 214, str. 66). Može se jedino reći da redaktora ne smeta ni *duni* ni *izviše* pa zadržava tekst (koji je čakavcu i kajkavcu mogao izgledati »štokavski«).

c) Pt *a ostanak (vina) vlěj v bačav* (242 b). Prema AR 9, 254 u značenju »ostatak« donosi Vrančić, Bella, Korizmenjak, Kožičić. Svakako može biti i štokavizam (za redaktora).

d) Pt *počanše* (165 a), *iznamše* (166 a, 187 a). Ovako donosi upravo i dubrovački prvi hrvatski tiskani latinički molitvenik: *počanši od prve subote adventa* (u nj na str. 253), *počanše prvi dan pred Božićem* (u nj str. 270, usp. *Djela JAZU* 31, 1934).

e) Pt *pomorje tursko* (za *tirsko*) str. 378 b). Tako i Nk (244 b): *i pomoriè turskago i Sidonie*. U Pt 213 (evanđelje po Marku): *ot prèdèl turskih*. Pt prenosi iz Nk. Ne mora biti zabuna nego je normalan refleks za *y* po tipu *Kyrillos* > *Kuril/Kurel*. Prema AR 10, 712 samo Mikalja, Bella, Stulli i *Monumenta serbica* 36. U protestanata nije potvrđeno, usp. *Rad JAZU* 214, str. 74.

f) Pt. kalendar 1. 08 *Uže Petra*, *Proprium Sanctorum Uza Petra* (reprint), u korpusu Pt na str. 166 b ipak *Na uže svetago Petra apostola*. Nk 211 *Uza*. Pt 262 *misa za prijatelja va uzi suća*. Riječ *uza* n. pl. »vincula« dolazi uz obalu (bez Istre) od Dubrovnika do Bernardina i Marulića te blagdan »S. Petri ad Vincula« dolazi kao *gardinal od Uze sv. Petra* (1499, Novi), a u Kožičića *crikva sv Petra pri Uzah* te u Glavinića *Uze sv. Petra*. Obrnuto *uže* »vincula« (AR 20, 466—468) nema za blagdan a za Krista i osuđenike su potvrde iz srpskih pisaca (Domentijan, Danilo) te Transit, Vetranić, Divković. U protestanata nije potvrđeno ni *uza* ni *uže* (usp. AR i *Rad JAZU* 214, str. 76). U novljanskom brevijaru II (1495, Martinac) u kalendaru je *Uže sv. Petra* (usp. Pantelić, *Slovo* 29, str. 46). Dakle, *uže* bi bila oznaka koju redaktor umeće kao stariju za običnije *uza*.

g) Pt *vazmita vsaki stalnicu* (146 a). Tako i Nk 96 b: *vazmita vsaki stalnicu*. Prema AR 26, 358 *stalnica* ima Bernardin, Bundulavić, nemaju protestanti (usp. *Rad JAZU* 214, str. 74).

Leksemi koje smo ovdje pokušali analizirati sa stajališta dijalektologije nisu pokazali neku naročitu »štokavsku« intervenciju, ali isto tako nisu ti leksemi pokazali, ako ih promatramo kao »štokavizme«, nikakve čakavske odnosno kajkavske intervencije u odnosu na njih.

1.8. *Dvije razne redakcije naziva sanktorema u Pt Misala iz 1483: uspoređivanje teksta kalendara i teksta u proprium sanctorum u Pt.* Jedan od dokaza za tvrdnju da je Pt Misala iz 1483. tiskan na domaćem terenu a ne u inozemstvu, može biti broj osoba koje susrećemo bilo u kojem obliku u blizini tiskanja ove inkunabule. M. Bošnjak je i u reprintu Pt-a na str. XXXVII—XXXVIII nabrojio nekoliko razloga koji govore u prilog navedenoj tvrdnji: pomanjkanje potpunog kolofona, nestanak glagoljskih slova kojima je inkunabula tiskana (da se radi o Veneciji, tiskala bi se tim slovima još koja inkunabula), pomanjkanje inicijala u knjizi (nema ni latinskih kao u drugim glagoljskim knjigama 15—16. st. tiskanim u Veneciji, kasnije u Kožičića), tiskar je morao biti naš čovjek jer je nevjerojatno da bi neki stranac kao meter mogao obaviti ovaj posao. Ja ću sada navesti sve osobe za koje smatram da su bilo u kojem obliku surađivale na ovoj našoj inkunabuli. Tu su prije svega žiri osobe koje se spominju u Nk na strani gdje je Jurjev zapis: Juraj žakan (1482), Vita, pop Francisko (1488), pop Grgur s Rižan (1488), Vidac (1497, možda je isto što Vita iz 1482). Svi se ovi spominju u vrijeme dok je Nk morao najvjerojatnije biti još u mjestu gdje se tiskao misal Pt. Za sve tiskopise koji su tiskani u Veneciji znamo da se uz njih spominje samo jedan naš čovjek kao korektor, uz tiskara. Ovoliki broj naših ljudi nije mogao biti u tiskari ako je ona radila negdje u inozemstvu (Venecija, Rim i sl.). Da je za tiskanje Pt Misala iz 1483. bilo potrebno više ljudi iz naših strana, dokazuje slučaj senjskog Pt Misala iz 1494. koji tiskaju tri osobe: *biše štampan... od domina Blaža Baromića i domina Salvestra Bedričića i žakna Gašpara Turčića.* Ako je u Senju radilo na misalu toliko ljudi, koliko je ljudi trebalo za rad na misalu iz 1483? S druge strane sigurno je da bi uzdržavanje velikog broja osoba u inozemstvu, npr. u Veneciji, tražilo velik financijski napor. Prema tome moglo bi se sa sigurnošću i s te strane govoriti da naša inkunabula iz 1483. nije tiskana u inozemstvu. Ljudi koji su radili na redakciji, na tiskanju i na korekturi ove naše inkunabule, mogli su raditi negdje na našem tlu uz neku biskupiju ili u nekom samostanu, po mom mišljenju u Modrušu. Ja sam se mnogo trudio da nađem bilo koji spomen tim osobama u dokumentima s našeg terena. Na okupu ili pojedinačno ne nalazim ih nigdje zabilježenih ni koncem 15. st. ni na početku 16. st. U prilog tomu da se radi o nekoj našoj glagoljaškoj tiskari koja radi još i početkom 16. st. govori i navedena bilješka iz R 313 A iz 1522: neki grafički posao obavljaju Toma i Juraj na toj inkunabuli. Najvjerojatnije je da se i ovdje radi o tiskari koja radi na našem terenu.

Sada ću pak pokazati da su barem dvije osobe sudjelovale kod redigiranja predložka za tiskanje Pt Misala iz 1483. To će pokazati uspoređivanje naziva sanktorema u kalendaru i u korpusu misala iz 1483 (u *proprium sanctorum*). Opažaju se naime velike razlike u nazivima pa čak i u datumima na koje dotični sanktorem treba slaviti, te je nemoguće zamisliti da je jedan redaktor mogao načiniti tolike razlike u nazivima istih sanktorema i brkati datume

ako mu je bila dužnost da redigira jedinstven tekst. Na osnovi ovih činjenica izvest ćemo i neke druge zaključke i supozicije koje se odnose na vrijeme djelovanja naše tiskare koja je tiskala Pt Misala iz 1483, ali o tome niže a sada navodim razlike koje zapažamo između redakcije jednog i drugog teksta (kalendar i korpus Pt u *proprium sanctorum*). Razlike su dvostruke:

I. izgovorne i grafijske:

a) kal. 14. 1. *Felicija mčka* = propr. ss. *Filicija ppi* (tako i Nk *Filiciè papi*). Za redaktora kalendara svetac se zove *Felicije*, za redaktora u Prop. ss. on se zove *Filicije*, a osim toga je i *papa*. Da se radi o jednom redaktoru, on bi izjednačio nazive sanktorema ili u *Fe-* ili u *Fi-* riješio bi i pitanje titulature *mčk.* i *papa*, ili ovako ili onako. U svakom slučaju, ova diskrepancija je dokaz da se radi o dvije osobe, koje osim toga rade odvojeno te tiskar nema vremena da ih upozori na ove razlike. Nameće se i pitanje ne radi li se o tome da je jedan ili drugi tekst (kalendar ili korpus Pt) bio separatno tiskan, kalendar možda prije samog misala?

b) kal. 20. 1. *Šebestijana* = propr. ss. *Šebistijana* (tako i Nk 187 a *Šebist'èna*). Komentar kao pod a.

c) kal. 22. 1. *Vicenta* = propr. ss. *Vicenca* (i Nk *Vicenca i n̄stasiè*). Isti se svetac piše sveti *Viçente* u litanijama u Pt na str. 162 b (reprint). Komentar kao pod a.

d) kal. 7. 3. *Perpeti i Felicitati* = propr. ss. *Perpetue i Felit/a/ti* (i Nk 196 b *Perpetua i Felicitati*). Komentar kao pod a.

e) kal. 6. 5. *Ivana pred laška vrata* = propr. ss. *Ivana prèd vlaška vrata*. Nk 198 a *Ivana prèd vlaška vrata*. Sa *vl-* dolazi isti sanktorem u korpusu Pt na str. 166 a (reprinta). Komentar kao pod a.

f) kal. 9. 6. *Prima i Pelicijana* = propr. ss. *Prima i Felicina* (ovo i Nk 200 a *Prima i Filicina*). Hrvojev Misal *Prèma i Pelicièna*. Pt u korpusu u tekstu molitve ima ipak *Felicijana*. Komentar kao pod a.

g) kal. 14. 6. *Vida i Mendosta i Krstancije* = propr. ss. *Vita i Mendosta i Krstancije*. Nk 201 c *Vida i Mendosta* (samo). Komentar kao pod a.

h) kal. 19. 6. *Jervasija* (s đervom) = propr. ss. *Ervasija*. Nk 202 a *Jervasiè i Protasiè*. Komentar kao pod a.

i) kal. 13. 7. *Margarèti* = propr. ss. *Margariti* (Nk 208 a *Margariti*).

j) kal. 14. 7. *Kurika i Juliti* = propr. ss. *Kuriki i Juliti* (Nk 209 a *Kurika i Juliti*). Komentar kao pod a.

k) kal. 28. 7. *Nazara i Celisa* = propr. ss. *Nazara i Celsa* (i Nk 210 a *Celsa*). Komentar kao pod a.

l) kal. 1. 8. *Uže Petra* = propr. ss. *Uza Petra*. Komentar kao pod a. Usp. što se o terminu govori ovdje pod 1. 7. naprijed.

m) kal. 3. 8. *Obrètenie Stipana prvago mč.* = propr. ss. *Obrètenie Stèpana prvoga mčka*. Nk 211 b *Obrètenie Stèpana prvoga* (. . .). Komentar kao pod a.

n) kal. 6. 8. *Felicisima* = propr. ss. *Filicišima*, upravo *Filcišima*. Nk 212 b *Filicišima*. Komentar kao pod a.

o) kal. 8. 8. *Larga* = propr. ss. *Larjiè*. Komentar kao pod a.

p) kal. 16. 9. *Eufemije* = propr. ss. *Eufenije*. Komentar kao pod a. Usp. niže II, r.

q) kal. 4. 10. *Frančiska* = propr. ss. *Frančiska*, ali na oktavu u kal. 11. 10. piše *Francička* te na *Prenesenije* pod 24. 5. u kal. *Franciska*. Komentar kao pod a. Usp. i niže pod II, h.

r) kal. 9. 11. *Tèodora* = propr. ss. *Tiodora*. U stvari ide pod 8. 11, ali je zaboravljeno u tisku staviti znak da ide uz tekst pred tim retkom. Usp npr. takav znak u kal. pod 4. 05. 3. 07 i sl. Komentar kao pod a.

s) kal. 22. 11. *Cecelie* = propr. ss. *na svete Cicilie* (i u oraciji *Cicilie*, v. reprint Pt na str. 355 a i b, ali u litanijama na str. 409 *svete Cecelie*, slično na str. 59 b u *svete Cec(i)lie*). Nk 230 a *Cicilie*. Oblike sa *Cece-* imamo u Baromića 1493. i 1494. i u mnogih glagoljskih kalendara pisanih od Zadra do Istre (usp. *Jadranski zbornik* IV, 1959—1960, str. 72 i *Marulić* 1, str. 93—94).

II. u terminologiji i u datumima:

a) kal. 19. 1. *Mareja* (upravo *Marëë*), *Marti* i *pročih* = porpr. ss. *Mavricija*, *Marte*, *Avdifakš* i *pročih*. Nk *Mavricië*, *Marte*, *Avdifaks* i *pročih*. Komentar kao pod I, a.

b) kal. 28. 2. *Svete Agnije druge* = propr. ss. *Drugoč Agnije*. U propr. ss. ispravno za lat. *Agnētis secundo*, tj. »ponovno« jer se radi o oktavi, a ne o drugoj svetici. Nk 189 *Drugoč Agnie*. Komentar kao gore pod I, a.

c) kal. 14. 4. i *Maksimijana* = propr. ss. *Maksima*. Nk 195 a *Maksima*. Komentar kao gore pod I, a.

d) kal. 29. 4. kal. nema uz *Petra mučenika* tekst »reda prodikavac«, dok u propr. ss. taj tekst dolazi. Komentar kao gore pod I, a.

e) kal. 3. 5. *Obrëtenie križa dū. i Aleksandra Eventina Tèologa mč.* = propr. ss. *Obretenie križa i Aleksandra s družinoju*. Nk 197 a *Obrëtenie svetogo križa i Aleksandra s družinoju*. Komentar kao gore pod I, a.

f) kal. 4. 5. *Kirjaka i Florijana mučenik* = propr. ss. *Kirjaka biskupa i mučenika*. Zašto nema *Florijana*? Nk 198 a *Kirëka biskupa*. Komentar kao gore pod I, a.

g) kal. 8. 5. *Javljenje Mihaila arhanjela* = propr. ss. *Obrëtenie svetoga Mihaila*. Isti se *Mihailo arhanjel* titulira *blaženi* u propr. ss. na 29. 9. a *sveti* u litanijama na str. 162 b (reprint), tu i *Rafael i Gabrijel*, prema latinskom. Komentar kao gore pod I, a.

h) kal. 24. 5. *Prenesenie moći svetago Franciska (i Sucebra mučenika)* = = propr. ss. *Na Prinesenie blaženago Franciska*. Ovdje je *translatio prinesenije* a sv. Franjo je još uvijek *beatus* (zar prema tekstu koji je iz vremena beatifikacije?). U litanijama na str. 162 b stoji *sveti Frančisko*. Komentar kao gore pod I, a. Ovako baratanje sa sv. Franjom može biti osim toga dokaz da redaktor Pt Misala iz 1483 nije bio franjevac.

i) kal. 26. 5. *Eliutorija ppi i mčn.* = propr. ss. *Liberija ispovëdnika*. Nk 199 a *Liberië ispovednika*. Komentar kao gore pod I, a.

j) kal. 2. 6. *Petra i Marčela i Erazma* = propr. ss. *Marčelina i Petra i Arasina biskupa*. Izmijenjen je redosljed svetaca, *Marčel* je osim toga *Marčelin*, a *Erazmo* je *Arasin*. Nk 199 b ima *Marčelina i Petra i Arasina*. Komentar kao gore pod I, a.

k) kal. 12. 6. *Cirjaka, Nabora, Bazilija, Nazara* = propr. ss. *Bazilida i Na-*

bora i Cirina i Nazara. Cirjak se sada zove *Cirin* a i redosljed je drugi. Nk 200 a ima *Basilida i Nabora i Cirina i Nazara*. Komentar kao gore pod I, a.

l) kal. 29. 7. do 31. 7. Tu je nastala velika redaktorska nedosljednost. U kalendaru su na 29. 7. *Simplicije, Fauštin, Beatrica i Marta*, na 30. 7. su *Abdon i Sinen*, na 31. 7. *Erman i Justina*. U porpr. ss. na 29. 7. nema ništa, na 30. 7. su *Filic (Felix) papa i Simplicije, Fauštin, Beatrica*, a na 31. 7. *Abdon i Sinen*. Propr. ss. uopće nema *Ermana i Justinu*. Doduše i ne mora ih imati kada imamo »commune sanctorum«. Očita nedosljednost koja ima doduše svoj razlog u problemima s raznim tekstovima, ali dokazuje da se radi o dva razna teksta i dva redaktora. Usp. gore I, a.

m) kal. 1. 8. *Cetiri krunika* ima i kal. na 4. 11. (tako i propr. ss.).

n) kal. 15. 8. Sanktorem se zove *Prèstavljenije Bogorodice* a u propr. ss. se zove *Vznesenie svete Dèvi Bogorodice Marie*. Prvi je naslov stariji a drugi za lat. *assumptio*. Kao *vznesenie* zove se u korpusu Pt-a na str. 166 a (reprinta). U Nk 214 je i vigilija *V navečerie Vzneseniè Blažene Marie Devi*, a sam blagdan *Na vznesenie svete Devi Bogorodice Marie*. Svakako, nepotrebna nedosljednost a dokaz je o dva redaktora odnosno o dva teksta koja služe u poslu.

o) kal. 21. 8. *Timotija i Jerneja*. Propr. ss. ima na 22. 8. *Timotija, Ipolita i Šimforijana*. Komentar kao gore pod I, a.

p) kal. 29. 8. Sanktorem se zove *Usèčenje glavi Ivana Krstitelja* a u propr. ss. *Usiknovenie glavi Ivana Krstitelja*. Drugi je naziv ikaviziran, ali se i ovdje radi o nedosljednosti redakcije. Nk 219 b ima *Usiknovenie glavi Ivana Krstitelja*. Komentar kao gore pod I, a.

q) kal. 2. 9. *Ejida opata i ispovednika*, a to propr. ss. ima pod 1. 9. kao *i Ejida opata*. Nk 219 a ima pod 1. 9. »... i Ejida opata«. I ovdje se radi o nedosljednosti redakcije. Komentar kao gore pod I, a.

r) kal. 16. 9. ima redosljed *Eufemija, Lucija, Jeminijan* a u propr. ss. *Lucija, Jeminijan, Eufenija*. Nk 222 b *Lucija, Jeminijan, Eufenia*. Svakako nedosljednost. Komentar kao gore pod I, a. Sveta *Fuma* je narodna svetica u Istri pa ovako postupanje s njezinim imenom u Pt dokazuje da redakcija nije rađena u Istri. Pt preuzima krivo pisanje iz Nk *Eufenija*. Na 16. 5. je ispravno *Fumije devi i Tiobalda biskupa i ispovednika*, što se odnosi na istarsku *Fumiju*. Ali ta *Fumija* nema u propr. ss. svoj tekst.

s) kal. 30. 9. donosi »oca« glagoljštva sv. Jeronima s titulom *presbiter i ispovednik* a propr. ss. ima ga na 29. 9, i to kao *ispovednika = confessor*. Nk ima na str. 224 b *Eronina ispovednika*. Kako je mogao jedini redaktor načiniti ovakvu dvostruku titulaturu za sveca kojim se dokazuje starost i ortodoksija glagoljaštva? To je očiti dokaz da se radi o dva nezavisna i neusklađena teksta, o dva redaktora koji predaju svoje tekstove za istu knjigu tiskaru koji zatim ne pazi kako u njima stoji, odnosno možda se radi i o tiskanju obaju tekstova u priličnom vremenskom razmaku ako se u našem slučaju radi o znalcu našega jezika i našem čovjeku što je više nego plauzibilno.

t) kal. 13. 11. *Brikcija i Ivana Zlatousta biskupa ispovednika* = propr. ss. *Ivana i Brikcija ispovedniku i biskupu*. Izmijenjen redosljed sanktorema, s time da se sada sv. Ivanu izostavlja dodatak »Zlatousti« koji ima prema grč. *Chrysostomus*. Nk 229 a ima kao propr. ss. u Pt Misala iz 1483.

1.9. *Koji se sve zaključci i supozicije mogu izvoditi na osnovi ovih činjenica o dvije redakcije, kalendara s jedne strane i korpusa Pt Misala s druge strane.* Kao što smo već pod 1. 8. pokazali, u Pt Misala iz 1483. nalazimo velike razlike u redigiranju teksta koji bi inače, da je redakcija jedinstveno izvedena, morali isto glasiti. Razlike su dvostruke, jedne su izgovorno-grafijske, druge su terminološko-datumske. Dok bismo za prve mogli misliti s nategom da su za ovaj tekst normalne jer ih i inače dosta nalazimo u tom misalu, druge su, dakako uz prve (za koje, ove prve, ipak možemo misliti da su i odraz stanovite usmjerenosti redaktora u smislu dijalektalnog izgovora), očito dokaz da se radi o dvije redakcije i eventualno dva redaktora. Činjenica o dvije redakcije tekstova koji bi trebali isto glasiti traži odgovor na pitanje kako je uopće moglo do takvih razlika doći. Čak ako uzmemo da je zbog velikih posala moralo u radu na redigiranju i tiskanju ovoga misala sudjelovati više ljudi (mi govorimo o dva redaktora, u glavi 1.7. i 1.8. govorili smo i o drugim ljudima koji su mogli vršiti bilo kakvu ulogu u svim ovim poslovima koji su obavljani u tiskanju ove naše inkunabule), moramo suponirati, ako se radilo o istovremeno vršenim poslovima, da je neki vrhovni redaktor morao pomisliti da ovakvih razlika ne bi smjelo biti. Stoga nas sve te razlike sile da postavimo tvrdnju da je kalendar u Pt Misala iz 1483. tiskan i koju godinu prije 1483. kada je dotiskan čitav tekst misala iz 1483. Kod dotiskivanja čitava djela kalendar je mogao biti uvezivan u zajedničku knjigu, a mogao je biti i naknadno tiskan ali s istim tipografskim slogom. Sam kalendar mogao je kolati (tiskan je na odijeljenom samostalnom ternionu, na 12 strana) i kao samostalno djelo. Slično je kolao kao samostalno djelo jedan kalendar koji je u Veneciji tiskao poznati Erhardt Radtold pod naslovom *Kalendarium* (primjerak u Gradskoj knjižnici u Firenci, br. 22 A 5. 303). Niže ćemo govoriti o znakovima u Pt Misala iz 1483, pa će se tu konstatirati da u kalendaru ove inkunabule nema petitnih znakova koji se javljaju u korpusu inkunabule, da nema ligaturnog znaka za *eje/jeje* i to bi govorilo u prilog hipotezi da je kalendar tiskan dosta vremena prije 1483. Ova supozicija govori osim toga u prilog tvrdnji da su poslovi na tiskanju naše inkunabule iz 1483, započeti svakako prije 1479—1480. jer su tih godina ti poslovi izazvali reakciju koja se očituje u pismu Nikole Modruškoga o kojem smo kazali svoje mišljenje ovdje pod 1.5. Prema tome bismo mogli postaviti i tvrdnju da je kalendar naše inkunabule tiskan možda i prije 1479. ako je kao »bezazleniji« tekst mogao kolati prije oluje koja se očituje u pismu Nikole Modruškoga.

1.10. *Tipografski problemi: broj redaka u koloni i neki grafički znakovi u Pt Misala iz 1483.* Kao što je poznato znakove u ovoj inkunabuli proučavali su dr Josip Tandarić (*Grafički znaci prve hrvatske štampane knjige*, Slovo 14, 1964, 110—120) i Ivan Bakmaz (*Prvo razdoblje hrvatskoglajolskog tiskarstva, analiza grafije*, Slovo 31, 1981, 103—132). Marija Pantelić se posebno bavila pitanjem ligaturnog znaka za *eje/jeje* (*Radovi Staroslavenskog Instituta* 6, 87). Ja ću se nadovezati na njihova istraživanja s pitanjem broja redaka kao u koloni i s pitanjem triju grafičkih znakova u ovoj inkunabuli (znak *eje'/jeje*, latinički znakovi C i S, znakovi za jat u petitu).

A. *Broj redaka u koloni u Pt Misala iz 1483.* O ovom problemu ne bi trebalo posebno govoriti, ali je ipak zgodno konstatirati, premda autori složno tvrde da u koloni ima 36 redaka, da je u stvarnosti situacija nešto drugačija. U čitavom prvom arku ovog misala od strana 1 do 15 broj redaka iznosi 37, s time da strana 8 b ima čak 38 redaka. Tek na strani 16. toga kvaterniona počinju kolone s 36 redaka. To znači da se meter na koncu rada na prvom arku odlučio za kolonu s 36 redaka. Razlozi će biti vjerojatno u izgledu strane za koji se meter odlučio. Izuzetaka ima doduše i kasnije, u drugim arcima: strana 57 a i b ima čak 35 redaka na koloni, a strane 140 b, 141 b, 153 b, 184 b, 218 a, 287 a, 328 a i b, 329 a i b, 403 a imaju ponovno kao u prvom arku 37 redaka u koloni. Dakle tvrdnju o broju redaka u koloni u našem prvotisku iz 1483. treba ublažiti da uglavnom ima u koloni 36 redaka, s time da strane 1—15 imaju 37 redaka, 8 b 38 redaka, te da se kolone s 37 redaka javljaju i kasnije (11 kolona) a strana 57 a i b ima čak 35 redaka (najmanji broj redaka u koloni).

B. *Ligaturni znak za eje/jeje.* Složio bih se s Marijom Pantelić (*Radovi* 6, 87) da se u ovom znaku radi o gotičkom X koji meter kao neku inovaciju dosjetljivo uzima za ligaturno *eje/jeje*. Niže ćemo govoriti o inkunabuli indulgenciji tiskanoj u Veneciji 1475. Na toj inkunabuli odmah u početku teksta u imenu SIXTUS dolazi to gotičko X. To ligaturno *eje/jeje* stavljeno je u popis glagoljskih slova u Bindonijevu »*Introductorium croatice*« iz 1527 (usp. Jagić, *Archiv für slavische Philologie* 12 631—632) što dokazuje da je redatoru tog teksta bilo poznato izdanje glagoljskog misala iz 1483. Isti taj gotički X služi za naše ž u gotički tiskanom Zborovčičevu *Evangelistaru* iz 1586 (Venecija; usp. npr. str. 38 X atalicā = žaticam). Radi se dakle sigurno o gotičkom X koje neki naš čovjek uzima ingeniozno kao ligaturu za *eje/jeje* zapažajući nepriličnost pojave uzastopnog ƏƏ = *eje, jeje/*, naročito ako se pred njima javi još jedan vokal, npr. usp. str. 44 i 312 TVO ƏƏ, MO ƏƏ.

Stoga on zamišlja da slijed uzastopnog ƏƏ pretvori u ligaturu u kojoj se drugo E okreće hrptom prvome a baš taj lik nalazi u gotičkom X, tj. u slovu X̄. Ovu mu je misao i ovu inovaciju mogla sugerirati upravo ligatura za JU kod paralelnih glagoljskih grafija za *svoju, tvoju, moju*. Evo upotrebe za *eje/jeje*: str. 128 *kaplje krvi kapljuč* X̄ = *-ćeje*, str. 128 *i obrèt* X̄ *speći* = *= obrete je speći*, str. 272 *a tvo* X̄, str. 313 (rubrum) *čin* X̄ = *čin jeje, spomenutie* X̄ = ... *jeje, budi čin ot n* X̄ = ... *ot njeje*. No nema nikakve dosljednosti u upotrebi te ligature: str. 176 b u petitu *tvo* ƏƏ a u verzalu *tvo* X̄. Najvjerojatnije je da meter dolazi na misao zamjene ƏƏ sa X̄ pri koncu rada na arku kada mu ponestaje slova (slova E, upravo Ə). Moram upozoriti da je ovo gotičko X̄ jednom upotrebjeno i umjesto H, i to u petitu na str. 48 b (konac arka V), 4. redak odozdo: *grë* X̄ *i*. Citirani slučajevi sa str. 128 nalaze se također na zadnjoj strani kvaterniona (str. 113—128), a tako i na str. 272 *a tvo* X̄ *je* na zadnjoj strani arka 0, pri kraju arka je i na str. 242: tri put *tvo* X̄, dva put *tvo* ƏƏ. Slova mu ponestaje i kod priređivanja arka s rubrumom: na str. 313 u crvenom tisku, doduše u sredini kvaterniona S (str. 313, tj. između 303—320) ima tri put X̄ za *jeje* (citirano gore), dok u crnom

tisku na toj strani nema nijednom \mathfrak{X} . Zaključak bi dakle u vezi s ovom ligaturom za *eje/jeje*, bio slijedeći: ligatura je uzeta iz renesansnog gotičkog pisma kao ingeniozna inovacija zamjene za uzastopno glagoljsko $\mathfrak{E}\mathfrak{E}$, ali u obrnutom redu slova (\mathfrak{X}), a u vezi s drugim ligaturama u glagoljskom tekstu. Upotrebljava tu ligaturu naš meter kad mu ponestaje običnih slova $\mathfrak{E}\mathfrak{E}$, tj. pri koncu arka. Stoga ova ligatura nije dosljedno upotrebljena te u tekstu ostaje dosta slučajeva s $\mathfrak{E}\mathfrak{E}$. Sama ova ligatura i njezina prigodna pojava u Pt Misala iz 1483. dokaz je da meteru ili pri ruci stoji zbirka gotičke abecede, tj. da se uz glagoljska slova u oficini nalaze i gotička, vjerojatno uz latinička, ili da je tiskar svjesno, ako je zapazio da slova \mathfrak{E} ima premalo, nabavio prema uputi ili savjetovanju s nekim znalцем glagoljskog pisma, ako nije sam bio glagoljaš, gotičko \mathfrak{X} , veliko i malo, koje prigodice može poslužiti kao ligatura za *eje/jeje*. Da je problema sa setom slova kod tiskanja ove naše inkunabule bilo, vidjet će se niže kada budemo govorili o dva petitna jata i kada budemo tumačili značenje riječi »štampa« u Jurjevu zapisu iz 1482.

C. *Latinički znakovi C i S u Mukama Velikog tjedna u Pt Misala iz 1483.* Postojanje ovih latiničkih znakova Josip Tandarić samo konstatira (*Slovo* 14, 119), a o njima ništa ne govori ni Ivan Bakmaz (*Slovo* 31, 103—132). Ja sam se tim slovima dosta bavio, misleći kod toga da su »vlasništvo« određene oficine pa da će nam ova slova pomoći u određivanju ubikacije tiskare koja je tiskala ovu našu inkunabulu iz 1483. U latinskim misalima u tim »mukama« Velikog tjedna dolaze također tri znaka: križ (označuje Kristove riječi u Evanđelju), C (kratica za *celebrans*, radi se upravo o proznom tekstu Evanđelja), S (kratica za *Subdiaconus*, odnosi se na tekst koji se govori u prvom licu ili je upit Pilatov i sl.). Dakle, radi se o oznakama za dijalošku formu u kojoj se moraju tekstovi Mukâ Velikog tjedna čitati. Obično tu sudjeluju tri osobe koje predstavljaju Krista, *celebransa* (*evanđelistu*), te treća osoba za govorne tekstove u prvom licu. Ove se oznake prenose i u glagoljske rukopisne misale, tako i u Nk (npr. str. 81 a, b). U Baromićevu Misalu iz 1494. za ove oznake nalazimo inovaciju: križ ostaje kao oznaka za tekst koji govori Krist, ali umjesto C dolazi oznaka E (*evanđelist*) a za S dolazi oznaka O kao kratica za *otvêt* (= *odgovor*). Proučavanje tipologije ovih slova nije dalo velike rezultate. Od ovih slova slovo C je toliko stilizirano da tog znaka nisam mogao nigdje pronaći te sam morao zaključiti da je rađen specijalno za našu inkunabulu. Jedino za slovo S sam mogao ustanoviti da se radi o tzv. »S' ohne Dorn« (usp. Haebler, *Typenrepertorium der Wiegendrucke*, Leipzig 1905—1925, 1968 Nachdruck, Bd. III, str. VI). Najsličnije je našem tipu ovo slovo u oficini Ivana Mentelina (Strassburg, 1461—1478). Ovaj je tiskar imao dvije kćeri koje su obje uzele za muža tiskare (A. Rusch, M. Schott), ali se u oficinama tih tiskara ne nalaze slova našega Ivana Mentelina. Njegova su se slova negdje zagubila. U *Monumenta Germaniae et Italiae typographica, Deutsche u. italienische Inkunabeln*, izd. K. Burger, Bd. III, IV, table 51—100, Berlin 1893, donose se na 90—91. slova Mentelinove oficine. Isto se tako donose na tabli br. 724—734 u *Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts — Wiegendrucksgesellschaft*, Neudruck 1966. Svakako slovo S u našoj inkunabuli, ako nije uzeto iz oficine Ivana Mentelina, imitira tip slova Mentelinove oficine (antikva), pa bi to bio još jedan indikator koji veže ovu našu inkunabulu odnosno tiskaru koja je tiska, s njemačkim područjem, uz

papir za koji se također na osnovi filigrana mislilo da je vezan uz njemačko područje (usp. reprint str. XXXVIII—XLIV). Zasada mi je teško nešto više reći ili nagađati o vezi ove naše inkunabule s njemačkim oficinama 15. st., naročito s Ivanom Mentelinom za kojega znamo da je umro 1478. Proučavanje ovih slova (C, S) u »Mukama« Velikog tjedna iz naše inkunabule treba nastaviti. Jedino još dodajem kao kuriozum da je meter slovo C iz »Muka« jednom upotrijebio zabunom za glagoljsko veliko Ξ (= E) u riječi *Ephpheta* »otvori se«, i to četiri arka kasnije u Evanđelju sv. Marka (7, 31—37): tu stoji CFFEKTA umjesto EFFEKTA kako stoji u Nk na str. 140 b. Očita zabuna metera i pogreška korektora koji nije opazio zabunu. Dokazuje da su slova upotrebljena za C i S u »Mukama« bila odstranjena, ali je jedno slovo C uletjelo u set slova E.

D. *Grafički znakovi za jat u petitu u Pt Misala iz 1483.* Josip Tandarić (*Slovo* 14, 110—120) ništa naročito ne govori ni o velikom ni o malom znaku za jat u ovoj našoj inkunabuli. Jedino govoreći o titliranim slovima spominje è. Na str. 117 u tabeli pri dnu donosi sliku jata bez title i s titlom. Slika znaka je jedna. Ivan Bakmaz (*Slovo* 31, 111—119) i u tabeli i u tekstu donosi neki odviše idealizirani znak za jat (u petitu), a u tekstu veli: »Moguće je odstupanje u stupnju izlomljenosti druge okomite crte«, a prije toga na str. 109 veli općenito »Već rano u glagoljici nalazimo dva oblika . . . , dakle, oblik s ostrim i oblik s tupim vrhom. U hrvatskoj se glagoljici razvio znak \boxplus «.

Vidjet će se da je ovo opisivanje nedovoljno. Kada sada imamo na radnom stolu reprint naše inkunabule iz 1483, lako nam je i dnevno studirati njezine grafičke znakove. Proučavajući uz ostalo i oblike grafičkog znaka za jat ustanovio sam da u petitu postoje dva znaka. Čitava stvar me veoma zainteresirala i došlo je do dugotrajnog proučavanja u vezi sa svim mogućim problemima, zaključcima i supozicijama koje su se nametale. Prije svega opis jatova. Ističemo da se u rukopisnim glagoljskim misalima i brevijarima nalazi samo jedna vrsta jata, za koju je najvažnije istaći da pisar prvu crtu u smjeru gore-dolje (vertikalno) izvodi tako da se radi o kosoj crti, nagnutoj udesno. Tako izvodi jat pisar u Hrvojevu Misalu kao i u Nk. Tiskarski problem u vezi s jatom bio je dvostruk. Radilo se najprije o velikom jatu. Tu je trebalo stilizirano imitirati najljepši oblik rukopisnog jata, slova za jat. I zaista veliki jat izgleda ovako (v. priložene slike): ako opisujemo dvije crte koje idu u smjeru gore-dolje, vertikalno, onda je prva nagnuta udesno pod kutom od 120°, a druga je izlomljena tako da se dolje vidi najprije ravna vertikalna (u smjeru prve crte koja ide gore-dolje) a zatim dolazi druga vertikalna udesno koju dijeli srednja horizontalna poprečnica, s time da kapica koja pokriva čitavo slovo kao ravna linija (gornja horizontala) neznatno prelazi lijevo i desno samo slovo, tj. prelazi gore preko prve i druge crte koje idu u smjeru gore-dolje. Na slici koju donosi Tandarić to je dosta slabo vidljivo na slovu bez title, ali se lijepo vidi na slovu s titlom (reprint str. LXV). Sličan je problem bio i s malim jatom (petitnim jatom). Istaći treba da u rukopisnim misalima nema petita nego je razlika u važnosti teksta isticana rubrumom (rubrikama). Stoga je tiskar morao dati odliiti i mali jat, petitni jat. Ali se u tiskanoj knjizi nalaze dva oblika petitnog jata (v. priložene slike). Prvi imitira oblik velikog jata i izgleda ovako: prva linija u smjeru gore-dolje nagnuta je udesno

pod kutom od 120°, druga paralelna s njome crta je istog smjera (nagnuta udesno pod istim kutom), s time da izlomljenost crte nije naglašena, a kapica, gornja horizontala prelazi dosta izrazito udesno dok se ulijevo to samo naslućuje a donji desni dio slova je nagnut ulijevo i uglast. Slike ovog slova u petitu nema na tabeli u Tandarića (reprint LXV). Drugi oblik petitnog jata izgleda ovako (v. priložene slike): prva i druga linija koje idu u smjeru gore-dolje paralelne su i okomite (pod kutom su od 90°, nisu nagnute udesno). Prelaza crte-kapice (gornje horizontale) ulijevo i udesno gotovo nema. Slika ovog drugog jata dosta je vjerna na Tandarićevoj tabeli (reprint LXV), jedino je loše položena kao slovo malo ukoso, dok je isto slovo s titlom ispravno položeno. Dodajem da je u kosinjskom Brevijaru iz 1491. jat sličan petitnom kosom (prvom) jatu u Pt Misala iz 1483: i tu horizontalna gornja crta (kapica) ispada van, naročito desno, a prva kosa vertikalna linija ipak nije toliko kosa (120°) kao u jatu inkunabule iz 1483 (slika dviju strana toga brevijara nalazi se u mene u **Jadranskom zborniku** 4, 1959—1960, str. 106—107). Odmah moram upozoriti da je tip kosog petitnog jata u ovoj inkunabuli mnogo češći od ravnog petitnog jata, a to ćemo niže dokazati. Za mene je bio problem koji se nametao dvostruk: a) koliki je odnos u upotrebi između jednog i drugog petitnog jata u inkunabuli iz 1483; b) da li upotreba jednog ili drugog jata predstavlja inovaciju kojom se željelo riješiti problem dvostrukog izgovora jata u rukopisnoj glagoljici (ja, je, a i e, i), odnosno naći znak za *ja* i znak za *je*, odnosno *e/i* u izgovoru u Hrvata glagoljaša (o inovatorskom zahvatu tiskara i redakcije govorili smo već gore pod 1.10., B kada smo govorili o znaku za *eje*, *jeje*); c) da li pojava drugog petitnog jata govori za pretpostavku o naknadnom livenju slova zbog pomanjkanja prvog petitnog jata i sl. Ovdje ćemo nastojati odgovoriti na sva ova pitanja, na treće pod posebnim poglavljem 1.11. ovdje niže gdje se tumači značenje riječi »štampa« u Jurjevu zapisu iz 1482.

a. Da bih odgovorio na pitanje pod a, prelazio sam arke inkunabule iz 1483. koji imaju što veći broj petitnog teksta. Uzeo sam najprije arak V (str. 33—48 reprinted): tu sam ustanovio da na str. 33. nema ravnog jata u petitu, na str. 34. ima samo jednom ravni jat (*moja*), na str. 35, 36, 37. samo su kosi petitni jatovi, na str. 38. na 7 kosih petitnih jatova dolazi samo dva put ravni jat u riječi *priët me* i *ëko*, na str. 39. ima samo ravnih petitnih jatova, i to 9 njih, nijednom kosi jat, na str. 40. ima samo 7 kosih jatova, na str. 41. samo jedan kosi jat, na str. 42. šest puta dolazi kosi jat, nema ravnog, na str. 43. dolazi samo dva puta kosi jat, bez ravnog, na str. 44. dolaze 23 kosa jata, nijednom ravni, na str. 45. dolazi na 11 kosih jatova samo jedan ravan (*ëko*), na str. 46. ima samo 4 kosa jata, na str. 47. ima samo 10 kosih jatova, na str. 48. ima 10, i to kosih jatova. Zaključak za arak V: tiskar je u petitu upotrijebio na 16 strana teksta toga arka 13 puta ravan jat na oko 100 slučajeva običnijeg kosog petitnog jata u tekstu. Na arku K (193—208) ima 14 put kosi jat, a 2 ravna jata, s time da se radi o ligaturi za *aleluja* (ona je uvijek s ravnim jatom). Na arku S (305—320) imamo slijedeću situaciju (prvi broj strana, drugi **kosi** a treći broj **ravan jat**): 305 20:3, 306 9:3, 307 15:4, 308 11:7, 309 15:5, 310 15:10, 311 8:3, 312 14:11, 313 5:2, 314 25:6, 315 10:2, 316 6:3, 317 9:2, 318 25:5, 319 9:6, 320 9:3. Odnos je 205 kosih prema

76 ravna jata. Na arku T (321—336) odnos je sličan: 321 13:2, 322 18:11, 323 7:2, 324 7:4, 325 20:5, 326 8:4, 327 16:5, 328 11:6, 329 12:5, 330 16:2, 331 6:7, 332 15:2, 333 15:10, 334 24:3, 335 18:8, 336 15:2. Odnos je 221 kosi jat prema 78 ravnih jatova. Na arku C (369:384) imamo ovaj odnos: 369 20:9, 370 21:8, 371 22:8, 372 22:10, 373 ništa, 374 ništa, 375 ništa, 376 27:9, 377 18:5, 378 ništa, 379 ništa, 380 28:12, 381 17:5, 382 ništa, 383 ništa, 384 ništa. Odnos je 196 kosih naprama 73 ravna jata. Konačno, evo i statistike s arka Ć (385—400): 385 3:3, 386 ništa, 387 24:6, 388 8:3, 389 40:12 390 5:1 391 ništa, 392 26:6 (samo u ligaturi za *aleluja*), 393 16:3, 394 6:2, 395 3:3 (dva put u *aleluja*), 396 6:2, 397 8:4, 398 10:2, 399 9:5, 400 ništa. Odnos je 164 kosa jata prema 52 ravna. Rezimirajući statistiku s arka S, T, Ć, Ć izlazi 786 kosa jata prema 279 ravna jata, u postotku ima 35% ravnih jatova prema 65% kosih jatova. Uglavnom se odnos kreće 3:1. Zaključak: tiskar u čitavoj knjizi upotrebljava oba petitna jata, ali ravan jat mnogo rjeđe. Budući da prvi, kosi jat imitira veliki jat u tekstu, može se zaključiti da je drugi petitni jat, ravni jat liven iza prvoga. U radu su tiskaru pri ruci bila dva odijeljena seta petitnih jatova, tj. nisu bili pomiješani. Tiskar se njima služi u radu tako da kosi jat upotrebljava u većini slučajeva, a ravan uzima samo iz bojazni da mu ne ponestane kosog jata u radu.

b. Najidealnije bi bilo zamisliti da je jedan od jatova trebao imati izgovor *e* ili *i* već kako ga je glagoljaš izgovarao, a drugi da ima izgovor *ja* koji je u glagoljici dosta čest. Eduard Hercigonja u reprintu Misala iz 1483. konstatira da »je... funkcionalna dvostrukost jata pozicijom uvjetovana pa je nije teško utvrditi i diferencirati« misleći kod toga na svoju formulaciju izgovora: *ja-* na početku riječi i u riječi iza vokala, a *je-* u ostalim pozicijama (reprint str. XVII). To načelno može stajati za najklasičniju glagoljicu, ali i ovo pravilo treba pamtititi, a iz prakse znamo da jat svašta predstavlja, npr. ne samo *ja-*, *je-* nego i *e* pa i *i* (u ikavaca), usp. *ot seti* (reprint 320) prema *otsěti* (321), *na sem kameně* (316) prema *na sem kameni* (317), *erěj* (281, 322) prema *galilějsci* (184, 185), *neběskim* (376). Dakle problema je za svakog pravog redaktora u pogledu znaka za jat bilo, osobito ako je želio dati decidirani odgovor kada se kako treba izgovarati. Dvostrukost u izgovoru je sigurno smetala, osobito nekog učenijeg glagoljaša koji ima želju da bude i novator. Stoga nije isključeno da se upravo u činjenici da postoje dva petitna jata nalazi pokušaj redaktora i naručioca livenih slova za prvotisak Misala iz 1483. da riješi pitanje dvostrukog i trostrukog izgovora u glagoljaša. Svakako nešto želje da se to postigne može se vidjeti u tekstu s upotrebom tih petita u našoj inkunabuli, ali mislim da se od dosljednog upotrebljavanja rješavanja tog pitanja brzo odustalo, ili zbog neznanja metara ili promjene metara i sl. Nalazim npr. da završno *-ja* u *Marija* piše na str. 165 s ravnim jatom, na str. 3 b ima *prošeniě* s ravnim jatom, isto *razuměniě* (prvi jat kosi, drugi ravni), na str. 179 piše *děla tvoě* (prvo jat kosi, drugi ravni), što bi sve moglo govoriti da se u prvotnoj namjeri željelo s ravnim jatom označiti izgovor *ja*, a s drugim jatom ostali izgovori (*je*, *e*, *i*). Na to upućuje i ligatura-kratice *alelujě* koja se stalno piše s ravnim jatom, tako i *ěko* (uglavnom). Za izgovor *e* s kosim jatom govori npr. pisanje *Magdalěna* (str. 165 a gdje s ravnim piše *ja* u *Marija* i *drugaja Marija* u tom tekstu). Tako isto s ravnim jatom piše *hojaše* (str. 413). Dakle, ako se i odustalo od namjere da se ovim dvostrukim

petitnim jatovima riješi jedan crux glagoljaške pismenosti, u samoj činjenici da se u inkunabuli iz 1483. nalaze dva petitna jata možemo gledati novatorski duh redaktora i eventualno tiskara znalca glagoljskog pisma, slično kao što isti novatorski duh možemo vidjeti u vrlo dobrom rješenju adaptacije gotičke grafike za ligaturu *eje, jeje* o kojoj smo govorili ovdje pod 1.10. B. U razloge odustajanja od prvotne namjere upotrebe ravnog petitnog jata za *ja* mogli bismo ubrojiti i to da se ista razlika nije mogla provoditi u slučaju velikog jata za koji u knjizi nalazimo samo jedan oblik.

1.11. *Jat u riječi svet za e u inkunabuli iz 1483 (postavljanje problema).* Kao kuriozum koji me veoma zainteresirao iznosim ovdje jedan problem koji dosada nijedan autor nije postavio. Kao što je poznato, u riječi svet nalazimo *e* prema praslav. crkvenoslavenskom *světъ*. U svim južnoslavenskim jezicima danas je ovdje *e*, a u nekim drugim slavenskim jezicima tu imamo *ja* i *a*: strus. *svajъ*, bjelorus. *švatýj*, slovač. *světý*, polj. *święty*, češ. *svaty*, ukraj. *svjátyj*, gornjoluž. *swjaty*. U rukopisnim glagoljskim misalima i brevijarima gotovo uvijek se ova riječ krati sa *sti*, a ako se piše in extenso, ispisuje se kao *sveti*. Nalazi se doduše i pisanje sa *světy* (vrlo rijetko, i to samo u Vida Omišljana, Petrisovu zborniku dosta često, on piše i *světomu řědu*, oba puta za *e*, u Cod. slav. 73 rijetko, kao i u nekoliko drugih rukopisa, zaista rijetko, podaci su prema materijalima koji se nalaze u Staroslavenskom zavodu IFF a služiti će za izradu rječnika hrvatske glagoljaške redakcije, ali je gotovo sigurno da tu služi za izgovor *sveti*. Nalazimo se svakako u doba prije rusifikacije tekstova hrvatske glagoljske liturgije. Sada se u Pt Misala iz 1483. na mnogo mjesta riječ *sveti* nalazi ispisana in extenso začuđujuće s jatom: kanon mise str. 237a *duha světago* (dva puta) (Nk 156 ima kraćeno *sti*), str. 238 b, 239 a *pridi světotvorče*, pa *tvoemu světomu imeni ugotovanu* (žrtvu) (Nk *pridi sti tvorče*, kraćeno i u Hrvojevu Misalu, Ill. 4, Nk *stotomu imeni ugotovaenu*), str. 275 a *na znamenonosac světi mihael' privedet' e v svetlost' světuju* (kraćeno i Hrvojevu Misalu), str. 275 a *bñ světim* (Nk *bmstīm*, na str. 256 a), str. 277 *utežaniem světih' tvoih'*, str. 371 *světih* (petit, kosi jat), str. 372 *světih* (petit, ravni jat), str. 376 *světih* (petit, ravni jat), str. 377 *světih* (petit, kosi jat). Marija Pantelić u *Radovima 6* potpuno je mimoišla ovu grafiju misleći vjerojatno da se radi o grafiji za *e* koju jat označuje često u našoj inkunabuli. Pisanja jata u riječi *svet* nema ni u Hrvojevu misalu. Prošao sam sve tekstove koje sam naveo kao potvrdu za *svet* pisan s jatom u inkunabuli iz 1483. i nijednom u Hrvojevom misalu nema pisanja s jatom za riječ *svet*. Svuda na tim mjestim nalazimo poznatu kraticu *sti*. Svakako se stoga moramo začuditi s jedne strane zbog toga što se ova riječ uopće in extenso ispisuje u ovom tiskopisu dok se u rukopisnim misalima, kao što smo vidjeli, većinom krati (čak i poznati *svet*, *svet*, *svet* za *sanctus*, *sanctus*, *sanctus*) a s druge strane da se kratica iz originala (iz Nk i drugih tekstova koji su služili za redakciju) transkribira sa jatom. Redakcija je tu morala znati da se radi o izgovoru *svet* i trebala je provesti jedinstveno čitanje i pisanje. Ja sam gore postavio hipotezu da se pojava dvostrukog jata u petitu može tumačiti željom da se nađe rješenje za dvostruki izgovor jata u glagoljici. Ako bismo sada u ispisanom *sveti* s jatom gledali refleksi toga nastojanja, možemo postaviti i drugu hipotezu da se u blizini gdje se redigira i tiska inkunabula iz 1483. nalazi neki

Slaven koji riječ sveti izgovara kao *svjati*. Odmah se moramo sjetiti ukrajinskoga *svjatyj* i čitav rad na našoj prvoj inkunabuli Pt Misala iz 1483. povezati s djelatnošću poznatog ukrajinskog tiskara iz Krakova Sveitpolta Fiola (Lublin, oko 1460, + Levoča u Slovačkoj 1526). Bio je humanist, zlatar i draguljar te tiskar u Krakovu, iza 1483. tu je imao uređenu tiskaru koja je iza 1485. do 1491. tiskala ukrajinske ćirilske inkunabule. Slova mu je crtao i nabavio Rudolf Borsdorf iz Braunschweiga. Već je Mladen Bošnjak (*Slavenska inkunabulistica*, Zagreb 1970, str. 122, za Fiola str. 76—87) upozorio da u filigranima Fiolovih tiskopisa ima »sličnosti s onima u hrvatskim inkunabulama« (dakako sličnosti s hrvatskim ima i u češkim inkunabulama). Nameće se stoga zaključak da treba misliti kako je tiskara u Modrušu (po mom mišljenju) imala veze s kulturnim krugom u kojem se kretao S. Fiol, a i to da je kod redigiranja i meterskog rada mogao biti neki Slaven iz Poljske (Krakov). Što se tiče Hrvatske, znamo da je u Modrušu tada boravio kao učeni »vikariš« pavlinskog samostana *Stanislav z Lenje* (tj. iz Poljske) koji se piše i *frater Stanislaus Polonus* a za kojega postoji i podatak da je iz Bohnje kod Krakova. On je vršio službu vikariša u vremenu od 1444. do 1481. kada se 1482. javlja vikar Valentin (usp. Šurmin, *Hrvatski spomenici*, Zagreb 1898, str. 229, 236, 249, 267, 268, 276, te Dočkal, *Pavlinški samostan na Gvozdu kod Modruša*, rukopis u Arhivu JAZU, br. XVI—29 a (2)/. Dakle, moguće je da je u Modrušu tada boravio i koji drugi Poljak Ukrajinac koji je mogao imati veze s tiskarima svoga vremena, s Fiolom npr., a koji je mogao biti i jedan od suradnika u tiskanju naše inkunabule od 1483. Pavlini su bili međunarodna organizacija, a u Modrušu je znalo u to vrijeme biti od 30 do 50 samostanaca pa je među njima mogao biti i neki pavlin vješt tiskanju knjiga. Je li to bio onaj Nikola za kojega sam ja postavio hipotezu da se krije u kriptogramu NOEMIL? I je li on bio Poljak Ukrajinac? Pitanje sudjelovanja nekih Poljaka Ukrajinaca u tiskanju našeg Pt Misala od 1483. pokreće još jedan podatak. Kao što smo naveli u Modrušu kao vikar djeluje učeni Poljak Ukrajinac Stanislav Polonus koji se tu u Modrušu spominje od 1444. do 1481. Tada se taj Stanislav Polonus više u Modrušu ne javlja, ali se javlja neki drugi Stanislav Polonus (*Stanislaus Polonus*) u Sevilli kao tiskar, u društvu nekih drugih tiskara, najvjerojatnije Nijemaca. To su Meinrad Ungut koji je »socius« Stanislava Polonusa, te nakladnici nekih izdanja njihovih Conrado Aleman i Melhior Gurizzo. Ova tiskara radi od 1491. do 1500, ali tako da je Ungut umro oko 1499. te Stanislav Polonus izdaje zadnje djelo 1500. Najvjerojatnije je da su obojica ovih stranaca u Sevilli bila podosta u godinama kad glavni tiskar umire već 1499 (Ungut). Postavlja se pitanje o identificiranju našeg Stanislava Polonusa i seviljskog tiskara Stanislava Polonusa. Je li moguće da je naš Stanislav Polonus iza 1481. napustio Modruš te se obreo u Sevilli kao tiskar u društvu nekih njemačkih tiskara? Pitanje ostaje otvoreno. Što se tiče našega vikara Stanislava Polonusa za nj možemo postaviti ove dobne odnose: ako je 1444. bio vikar, mogao je roditi se oko 1420, pa je 1482. imao oko 60 godina (kada napušta službu vikara) a godine 1491. do 1500, kada radi u Sevilli kao tiskar, imao bi već oko 69 do 78 godina. Dakle, identifikacija našega Stanislava Polonusa iz Modruša s tiskarom Stanislavom Polonusom iz Sevilje dolazi u obzir što se tiče dobni odnosa. Pitanje je onda kako dolazi do toga da taj učeni pavlin napušta Modruš. Možda zbog prilika koje su u nekom smislu bile nepovoljne za nj u

Modrušu, ili zbog crkvenih ljudi ili zbog Matije Korvina za kojega se zna da je bio velik autokrat i često u sukobu s intelektualcima svoga vremena (Nikola Modruški, Janus Pannonius i sl.). Podatke o tiskari u Sevilli iz vremena 1491—1500 navodim prema tabelama u *Gesellschaft für Typenkunde* br. 364, 365, 1458, 1459, 1460, 1461, 1462, 1463.

1.12. *Zapis žakna Jurja iz 1482 u svjetlu analize nekih grafičkih znakova upotrebljenih u Pt Misala iz 1483.* Ovdje prije pod 1.8. ustanovili smo da u tekstu kalendara koji je tiskan ispred korpusa Pt Misala iz 1483. i u samom korpusu Misala u toj našoj inkunabuli postoje velike grafijsko-izgovorne i terminološko-datumske razlike koje navode na zaključak da se radi o dva redaktora i eventualnom tiskanju kalendara u priličnom vremenskom razmaku u odnosu prema korpusu Pt Misala iz 1483, dakle dosta vremena prije 1483. Gledajući na datiranje pisma Nikole Modruškoga, kako sam ga ja proveo, to je moralo biti prije 1479, dakle u vremenu oko 1475—1478. Budući da u kalendaru nema ni ligature za *eje*, *jeje* ni petita, ni velikog ni malog, dakle naročito ravnog petitnog jata, moramo pretpostaviti mogućnost da je prvotna namjera izdavača i redaktora ovog misala bila da se imitira pismo glagoljskog misala u rukopisu koji nije raspolagao s dvije vrste pisma, velikim i malim slovima. Tek naknadno dolazi do odluke da se u tisku imitiraju latinski tiskani misali, dakle da se naruče i petitna slova. Kada je i to nabavljeno, dolazi do konstatacije da nekih slova ponestaje u izradi pojedinog arka pa se naknadno daju lijevati neka slova, tako i drugi petitni znak za jat a možda se tom prilikom nabavlja i ligaturni znak za *eje*, *jeje*, pa i znakovi za *celebrans* i *subdiaconus* te križ koji se javljaju u Mukama Velikog tjedna. Dakle, iz ovako prikazane situacije u vezi s crtanjem i lijevanjem slova za našu inkunabulu iz 1483. izlazilo bi da se najmanje tri put nādala potreba i mogućnost da se nabavlja »štampa« za tisak naše inkunabule iz 1483. Već i prije sam upozorio da riječ *štampa* u zapisu Žakna Jurja iz 1482. može svašta značiti, a sada to ponavljam i proširujem: a. tiskarski pribor, b. tiskarska slova, c. dio tiskarskih slova, d. otisnut čitav tekst, e. otisnut dio teksta, f. komplet svega što je vezano uz tiskanje, tj. tiskara kao cjelina. Ako sada u odnosu na ova značenja riječi *štampa* gledamo zapis žakna Jurja iz 1483, možemo i proširiti naše dosadašnje tumačenje toga zapisa. Prije svega, i pojavu tih zapisa ne treba shvatiti kao neku historičarsku bilješku. Prije se radi o nekim duhovitim zapisima i pripisima kojih u svim glagoljskim rukopisima ima. Zapisuje se ono npr. »ovo piše onaj koji voli vino nego krop« i sl. I u ovim zapisima imamo ostataka takve duhovitosti: »ki ne da ča lubi ne prime ča žudi« (1488), »to pisa on neki . . .« (u Vitinu zapisu iz 1482), »vsaki ki to bude čtal rci bog mu pomagaj i vsem ki mu dobro ote«, a i ona Vitina ruka (nacrtana) kojom se indicira da je inicijalno V ime pisca koji je napisao onu sekvenciju na toj strani Nk, pripada u tu vrstu duhovitosti. Dakle, zapisi su upisivani prigodice i dosta »laganim stilom«. Moramo se stoga dosta potruditi ako hoćemo da dobro protumačimo zapis žakna Jurja. U svjetlu novih činjenica i na temelju njih izvedenih supozicija moramo prije svega ustanoviti da je Nk trebao već mnogo prije 1482. biti u mjestu gdje je vršena generalna redakcija ovog glagoljskog misala (da se radi o ozbiljnoj redakciji vidi se odatle što se intervenira da bi se dobio što originalniji »svetojeronimski« tekst, na što upućuje pretvaranje ikavizama iz Nk u jatizme u Pt Misala iz 1483), najvjerojatnije

prije 1475. ako hoćemo misliti da je kalendar bio gotov oko 1475—1478. Stoga se pod riječju štampa 1482. sigurno ne radi o normalnom verzalu nego se može raditi ili o petitu općenito ili o drugom petitnom jat u ako je ostali petit već prije 1482. bio nabavljen, kao i o latiničkim slovima koji su bili potrebni tiskaru i redakciji (C, S, X). Nk misal mogao je biti nošen nekamo za izradbu dodatnih slova. No s pitanjem prenošenja vezano je i pitanje odakle i kamo se nosi »štampa«. Ovo je pitanje povezano i s pitanjem mjesta gdje su mogla biti livena slova za ovu našu inkunabulu, odnosno i s pitanjem nije li jedan set slova, prvi set, bio liven u jednom mjestu a drugi dodatni set slova u drugom mjestu. Sve su to dakako pitanja na koja će se u budućnosti morati tražiti odgovori. Za me je jedino jasno da je žakan Juraj 1482 (26. 6. 1482) zapisao da se na njegovu inicijativu »štampa« prenosi u Hrvatsku, po mom tumačenju u Modruš. Sintagma u drugom retku »tako ja hoću da naša gori gre« govori o tome da neka druga »štampa« *ne gre gori* (u Hrvatsku), a u slučaju te druge »štampe« može se raditi o »štampi« koja je ostala tamo odakle je Nk stigao tog dana ili tih dana u Izolu. Što se tiče ostalih zapisa s te strane Nk, mislim da su upisivani u doba dok je Nk bio još u mjestu gdje je dotiskan 1483. Pt Misala iz 1483. Zasada ništa ne znamo o tome od kada je do kada radila tiskara u Modrušu. Niže ćemo postaviti tvrdnju da je dolaskom Kristofora Dubrovčanina na biskupsku stolicu u Modrušu (iza 1486. kada je umro bispup Antun) organizirana tiskara u Kosinju, s drugim slovima, ali postoji mogućnost da su se i nadalje neki tiskarski poslovi vršili i u Modrušu. Naročito je moguće da se i dalje radilo na uvezu na što upućuje zapis nekog Tome iz 1522. kojim se ukazuje da je Toma izvršio na inkunabuli neki posao pod nadzorom nekog majstora Jurja (*»Finis per me Thomam sub disciplina magistri Georgii«*). Na koncu ovog poglavlja možemo konstatirati da se riječ »štampa« u zapisu žakna Jurja može odnositi na tiskarski materijal za koji se naknadno ustanovilo da je potreban (drugi petitni jat, petit, C, S, X, i sl./). Veći dio tiskarskog materijala morao je već prije biti liven i nabavljen (verzal) ako se prije 1482. u Modrušu tiskao misal ili njegov kalendar na što nas upućuje pismo Nikole Modruškoga datirano ante quem non 1479—1480.

2. PRVOTISAK GLAGOLJSKOG BREVIJARA IZ 1491 (napomene)

2.1. *Osnivanje tiskare u Kosinju.* Kako je došlo do osnivanja tiskare u Kosinju ako smo prije toga, prema mom tumačenju, koje i ovdje objavljujem, imali tiskaru u Modrušu za koju bismo prema zapisu Tome iz 1522. mogli misliti da je postojala s nekom djelatnošću i do 1522? Uzimalo se da je tiskara koja je tiskala Pt Misala iz 1483. nastradala, upravo da su nestala slova te tiskare između 1483. i 1490, pa je sada na drugom mjestu organizirano tiskanje brevijara s drugim grafičkim znacima, s drugim slovima. Može se misliti da se radi i o drugim redaktorima i drugom tiskaru budući da gotovo ništa ne kazuje da se radi barem o istim ljudima koji sudjeluju kod tiskanja Pt Brevijara iz 1491. Ako bismo sada u onom protivniku glagoljanja i glagolske liturgije za kojega se zna da se nalazi u Rimu u neposrednoj blizini modruškog biskupa Nikole oko 1479—1480 (spominje se u Nikolinu pismu o kojem govorimo ovdje pod 1.5.) i na kojega se onako krepko Nikola okomio,

htjeli vidjeti Kristofora Dubrovčanina (on boravi u Rimu vršeći važne crkvene poslove, u službi Julija de Rovere, kasnijeg pape Julija II, godine 1479—1480. je legatus apostolicus in Gallia transalpina, usp. Pray 4, 135; biskupsku stolicu u Modrušu de facto preuzima kada umire 1486. od Matije Korvina imenovani biskup Antun Dukan Dalmata, bivši ispovjednik kraljeve žene Beatrice te dvorski kapelan, Zadranin, dominikanac iz Zagreba; Kristofor i poslije preuzimanja stolice u Modrušu boravi u Rimu, tako i 1491—1492, usp. *Starine JAZU* 18, 40—42), mogli bismo i pojavu tiskare u Kosinju povezati s nastupom de facto biskupa Kristofora u Modrušu, tj. iza 1486. ako je taj biskup u Rimu bilo kakvo sumnjičenje pokazivao prema slavenskoj liturgiji. Ako su to činjenice, onda bi nam mogla biti jasna situacija u kojoj se sada tiskara više ne javlja u Modrušu nego u Kosinju. Može biti i koji drugi razlog, kao npr. i to da je glavni tipografski pribor pa i slova nastradao u nekom vihoru rata pa se stoga ne javlja u inkunabuli iz 1491, te i to da je sijelo Bernardinove vlasti u Modrušu stalno na udaru Turaka. Kosinje je vjerojatno mjesto manje ugroženo pa se tiskara tu smješta.

2.2. *Pojava imena sv. Kristofora u inkunabuli iz 1491.* Gore smo već pod 1.4. pokazali da je jedino ispravna metoda tumačenja pojave nekog neobičnog imena u nekom rukopisnom i tiskanom kalendaru povezati je s imenom vladara, pape ili biskupa jer je evidentno da imena ovih osoba moraju biti označene u kalendaru. Gore smo naveli dosta uvjerljivih dokaza za ovakav metodski postupak. Što se tiče sv. Kristofora koji je u Pt Brevijara unesen uz istočni datum 9. 5. i na zapadni datum 25. 7, kazali smo da je u tu inkunabulu unesen zbog činjenice da na biskupskoj stolici u Modrušu boravi od 1480. do 1499. de iure a od 1486. do 1499. de facto Kristofor Dubrovčanin. Njegovo je ime na isti način registrirano i u glagoljskim rukopisima, u glagoljskom rukopisnom brevijaru koji je pop Mavrinc pisao za pavline u Vinodolu (sv. Marija na Ospi) god. 1494—1495 (biskup Kristofor, iako biskup modruški, boravi zbog straha od Turaka od 1493. do 1499. u Novom Vinodolskom, usp. M. Pantelić, *Slovo* 29, 1979, str. 42, 46). Naknadno je njegovo ime uneseno i u rukopisni MR pisan 1460—1470. za Novi Vinodolski (usp. *Bogoslovska smotra* 13, 1925, 239—261, u mene *Jadranski zbornik* 4, 1960, str. 74, 89). Bez obzira na to kakvo mišljenje imali redaktori Pt Brevijara iz 1491. o svom biskupu Kristoforu, oni nisu mogli izostaviti sv. Kristofora na zapadni dan kao indicaciju za imendan njihova biskupa ako je, kao što je najvjerojatnije, već u Dubrovniku slavio svoj imendan na 25. 7, ne na 9. 5.

2.3. *Kristofor Dubrovčanin kao izdavač glagoljskih knjiga.* Ako smo ovako protumačili spominjanje neprijatelja glagoljske liturgije u pismu Nikole Modruškoga iz 1479—1480. i s time u vezi prebacivanje tiskare iz Modruša u Kosinje, treba se ovdje osvrnuti i na još jedan povijesni dokument koji spominje Kristofora Dubrovčanina i njegovu kulturnu djelatnost, te pokušati protumačiti i taj dokument. Godine 1626, dakle 150 godina iza pojave prvih naših glagoljskih inkunabula, Pt Misala iz 1483. i Pt Brevijara iz 1491, piše Franjo Glavinić pismo Propagandi u Rimu u vezi s potrebom reforme glagoljskih knjiga i zbog želje da se u liturgijskim knjigama provede jedna redakcija jezika, pa tu spominje kao naše knjige (pisane ili staroslavenski ili na nekom od naših dijalekata) 1. *Missale illirico* preuzvišenog gospodina Ivana Kožičića Zadranina, 2. »djela« Marka Marulića Splitsanina, 3. *Psalmi* Budinićevi, 4. »djela«

preuzvišenog gospodina Kristofora Dubrovčanina. Budući da sada znamo da u Pt Misala iz 1483 nije označeno tko ga je izdao ili tiskao, a za Pt Brevijara znamo da je imao kolofon, samo nije sačuvan, može se postaviti tvrdnja da je taj kolofon sadržavao indicaciju da je Brevijar iz 1491. tiskan ili nešto slično u vrijeme stolovanja u Modrušu biskupa Kristofora Dubrovčanina. Budući da je biskup Kristofor stolovao u Modrušu de iure od 1480. do 1499, de facto od 1486. do 1499, Franjo je Glavinić kojemu je bio poznat spomenuti kolofon pripisao pod »djelima« istom biskupu obje inkunabule, i Pt Misala iz 1483. i Pt Brevijara iz 1491, jer su obje izdane u vremenu od 1480. do 1499. Ne možemo naime pretpostaviti da bi Franji Glaviniću ova dva najvažnija glagoljska izdanja bila nepoznata. Nisam sklon vjerovati da Franjo Glavinić pod »djelima« Kristofora Dubrovčanina misli na formatom mali, iako dubrovačkim dijalektom pisan, Pt Hrvatskog latiničkog molitvenika (upravo »Oficij Blažene Djevice Marije sa Sedam Psalama pokornih« i »Oficij sv. Krsta te oficij sv. Duha«). Ova je inkunabula tiskana u Dubrovniku ili u Veneciji prije 1475. ali kao skromno nezapaženo izdanje namijenjeno dubrovačkim dumnama (a o tom izdanju više govorim ovdje niže pod 3.1. i dalje). Ako je tako, a to je dosta plauzibilno, kako ćemo onda protumačiti Kristoforovo neprijateljstvo prema glagoljskoj liturgiji (o čemu smo govorili ovdje pod 1.4. i 2.2.) i pojavu njegova imena na 25. 7. u kalendaru inkunabule iz 1491? Moramo pretpostaviti da su se neke stvari iz 1486. i zaboravile a osim toga da je svećenstvo pokazivalo dužno poštovanje prema svom novom biskupu pa makar tkogod od njih i znao za njegovo protivljenje da se tiskom izdaju glagoljski liturgijski priručnici. Svakako, i dalje mislimo da je Franjo Glavinić u spomenutom pismu Kristoforu Dubrovčaninu pod »djelima« njegovima pripisao obje inkunabule iz 1483. i 1491. Koju je pak ulogu kod tiskanja tih inkunabula imao Kristofor Dubrovčanin po mišljenju Franje Glavinića (za Pt Misala iz 1483. uopće je malo vjerojatno da je ikakvu ulogu i imao kao što izlazi iz naših izlaganja u ovom članku), to se ne može znati. Najvjerojatnije je on samo naznačen bio u kolofonu inkunabule iz 1491. kao »stolujući« biskup a to je Franji Glaviniću bilo dostatno da to djelo pripíše tom biskupu pod njegovim »djelima«.

2.4. *Jedan podatak o postojanju tiskare u Kosinju oko 1491.* Ima jedan sitan podatak koji bi mogao govoriti o tome da je Pt Brevijara iz 1491. tiskan u Kosinju u Hrvatskoj. Kao što je poznato, jedini sačuvani primjerak te inkunabule bio je vlasništvo Tezeja Ambrozija Albonezija (Theseus Ambrosius ex comitibus Albonesiis, 1469—1540). Glavna mu je zadaća bila da ispituje orijentalne jezike i liturgijske tekstove pisane i tiskane na tim orijentalnim jezicima, sve da bi se dalo dopuštenje za publiciranje (iza lateranskog koncila 1512, zadatak mu je dao kardinal di Santa Croce). U posjedu je imao neke naše (npr. spomenuti Brevijar iz 1491) i neke druge slavenske inkunabule koje citira u svojem djelu (njegovo poznavanje slavenskih jezika i pitanje koje sve inkunabule s naših strana citira u djelu, poseban je zadatak koji ima izvršiti naša lingvistika). Kao vlasnik Pt Brevijara iz 1491. zapisao je na knjizi: »D. Thesei Ambrosii ex comitibus Albonesiis tum reverendi domini papiensis et canonici regularis lateranensis... Et licet mutilus emptus tamen pro grossos 4 et 14 denariorum cum legatura«. Premda zapis još nije potpuno pročitán, jasno je da je ova inkunabula bila kupljena od Tezeja Ambrozija Albonezija bez zadnjeg

arka (mutilus), da je zajedno s uvezom stajao 4 groša i 14 denara. Knjige je Tezej dobivao iz Venecije. Tako u knjizi *INTRODUCTIO IN CHALDAICAM LINGUAM* (Pavia 1539) na str. 192 izričito veli da je Postellovu knjigu *DUODECIM LINGUARUM* (1538) dobio iz Venecije (»En a Ioanne Baptista Paucidrapo de Burgo Franco, papiensi bibliopolae, apud Venetos ad anchoram Federici Asulani mora trahente, directae mihi literae una cum libello *DUODECIM LINGUARUM* Gulielmi Postelli Barentonii«). Njegov znanac Ivan Krstitelj Paucidrapo, iz Burgofranco, knjižar u Paviji, boravi u Veneciji i odatle mu šalje pismo i Postellovu knjigu. Da je Brevijar iz 1491. tiskan u Veneciji, vjerojatno bi se za ovako važnog crkvenog čovjeka našao potpuni primjerak ove inkunabule, to više što je Tezej treba za provjeru ortodoksnosti liturgijskog teksta. U času kada je knjigu nabavio, naklada je bila rasprodana te se našao jedva ovaj krnji primjerak. Knjiga je nabavljena kada je Tezej bio prepozit u Paviji, tj. iza 1538, gotovo 40 godina iza tiskanja te inkunabule. Slijedeće je godine Tezej izdao knjigu gdje citira slavenske inkunabule pa je zadatak naše lingvistike da ustanovi je li citirao bilo koju slavensku inkunabulu s našeg terena, crnogorsku i hrvatsku, među njima i naš Brevijar koji je nabavio godinu dana prije toga. Tezej je bio poliglot a knjige je tiskao u svojoj vlastitoj tiskari u kojoj je bio i meter i tiskar.

3. PRVOTISAK HRVATSKOG LATINIČKOG MOLITVENIKA IZ OKO 1470—1475.

3.1. Ova je inkunabula poznata tek od 1934. kada ju je objavio Ćiril Gianelli u *Djelima JAZU* br. 31 (u knjizi: F. Fancev, *Vatikanski hrvatski molitvenik i Dubrovački psaltir*, Zagreb 1934). S dosta razloga Ć. Gianelli i M. Bošnjak na osnovi podataka iz knjige tvrde da se radi o dvije inkunabule. Prvu bi činio »Oficij Blažene Djevice Marije i Sedam psalama pokornih« a drugu »Oficij sv. Krsta i Oficij sv. Duha«. Obojica ipak konstatiraju da su obje inkunabule proizvod iste oficine, iste tiskare. Ćiro Gianelli je što se tiče ubiciranja tiskare i određivanja tiskara koji je tiskao ove inkunabule odnosno ovu inkunabulu ostao neodređen. Stručnjaci za grafičke tipove (među njima naročito Tommaso Accurti) izjaviše da »tipi u njoj ne podudaraju se ni s onima što su tada bili u upotrebi u poznatim mletačkim stamparijama... a ni s onima s kojima je radio čuveni dubrovački stampar Dobrić Dobrićević... na kojega bi donekle moglo upućivati to što knjiga, u jezičnom pogledu, predstavlja dubrovačku... preradu čakavsko-ikavskih matica...« (usp. *Djela JAZU* 31, XXX—XXXI). Gianelli stoga predlaže »da se to pitanje (tiskare) ostavi neriješeno te se s konačnim sudom pričekava dok se nađe (ako se nađe) nekakva druga knjiga tiskana onim istim slovima, a sigurno datovana« (usp. *ibidem* XXX).

3.2. *Namjena i značenje te namjene Pt Hrvatskog latiničkog molitvenika iz oko 1470—1475.* Francuski »livres d'heures« često su namijenjeni za moljenje neke žene. I sadržaj našeg molitvenika koji se nalazi u našoj inkunabuli pokazuje da je ta inkunabula namijenjena za moljenje nekih dumana ili čak za moljenje u nekom ženskom samostanu. Budući da se radi o dubrovačkom dijalektu, može se tvrditi da je knjiga bila namijenjena za moljenje u nekom dubrovačkom ženskom samostanu. To izlazi iz teksta i »prve« i »dru-

ge« inkunabule o kojima smo govorili. U prijevodu molitve sv. Augustina »Kada se obrati na ljubav božju« na str. 282 dolazi: »Za tuj tvoju pri-veliku protiva nam ljubav pozri na mene i pomiluj me da ne poginem jere su takoj moji grijesi kako morski pijesak koji broja ne ima. I nijesam dostojna da ti sam raba nazvana«. Na str. 283 veli se u molitvi sv. Ambrozija: »Znam da sam velika grišnica mnoziemi zlobama pogarjena«, te u trećoj molitvi na toj istoj strani: »... i usliši me grišnicu nebogu moleći prid križem i prilikom od žestocijeh muka tvojiijeh« (str. 283—284). I u »drugoj« inkunabuli na str. 288 (zadnji tekst) stoji: »Tvoju, gospodine, milost molim da... ja nedostojna griješnica na slavu i čast imenu tvomu pijeh... za kojih sam dužna moliti...«. Odatle bjelodano izlazi da je knjiga, upravo da su ove knjižice (»ofičice«) pisane i tiskane za neki ženski samostan, i to, u vezi, s činjenicom da se radi o dubrovačkom dijalektu, za neki ženski samostan u Dubrovniku. Inkunabula je i inače sitna, manjeg formata, lošeg papira, a činjenica da se radi o tekstu koji će se moliti u nekom ženskom samostanu, pokazuje da se zaista radi o neuglednom tekstu, odnosno što je za nas važno u našem raspravljanju, da se pod »djelima« koje je izdavao u godinama 1486—1499. modruški biskup Kristofor Dubrovčanin ne misli u pismu Franje Glavinića iz 1626. na ova »ofičica« iz oko 1470—1475. nego na velika glagoljaška tiskarska ostvarenja iz 1483. i 1491.

Drugo značenje namjene ove inkunabule, naime da je tiskana za neki ženski samostan u Dubrovniku, govori o vjerojatnosti da je ova inkunabula tiskana u Dubrovniku oko 1470—1475 (usp. ovdje 3. 11).

3.3. *Tiskara i tisak inkunabule Pt Hrvatskog latiničkog molitvenika iz oko 1470—1475.* Danas sam u sretnoj mogućnosti da pitanje identificiranja tiskara i tiskare koja je tiskala ovu našu latiničku inkunabulu pokrenem s mrtve točke na kojoj je to pitanje stajalo od 1934. Mislim naime da sam našao tiskopis koji je tiskan istim slovima kojim je tiskana ova naša inkunabula, a koji je koliko-toliko sigurno datiran, prema metodskom postupku koji je već Gianelli predložio kao rješenje. Pronašao sam naime jednu dosada neidentificiranu inkunabulu indulgenciju s kraja 15. st., upravo iz oko 1475, na kojoj se javljaju dvije vrsti grafičkih znakova, gotički tipovi i romana, a drugi (romana) odgovara upravo romani koja se javlja na Pt Hrvatskog latiničkog molitvenika koji je objavio Gianelli. Kako se upravo ta gotika i ta romana javlja i u tiskopisima iz oficine Dobrića Dobričevića (Boninus de Boninis), dolazim do zaključka da je ovu našu inkunabulu (Hrvatski latinički molitvenik)tiskao naš čovjek Dobrić Dobričević, aliter Boninus de Boninis. Metoda koju ćemo primijeniti u našem argumentiranju je slijedeća: najprije ćemo opisati inkunabulu indulgenciju iz 1475, zatim ćemo dati sadržaj te inkunabule (kratim Indulg. 1475.), potom identificiramo gotiku i romanu s Indulg. 1475., te iza koga kompariramo romanu s Indulg. 1475. i romanu s Pt Hrvatskog latiničkog molitvenika. Na koncu odgovaramo na pitanje vremena i mjesta tiskanja ove naše inkunabule Pt Hrvatskog latiničkog molitvenika.

3.4. *Opis inkunabule Indulg. 1475 i vrijeme njezina tiskanja.* Dosada nepoznata inkunabula Indulg. 1475. o kojoj je riječ čuva se među rukopisnim

ispravama u Arhivu JAZU u Zagrebu pod brojem D-XV-99 gdje je naveden i regist »Sixtus IV, 31. 5. 1475. Exemplar typis descriptum«. Na košuljici je rukom Stjepana Ivšića napisano da kao inkunabula nije registrirana. Kao što se znade, Stjepan je Ivšić bio akademik knjižničar te je sav arhivski i bibliotečni materijal on nadzirao. Nije mi jasno zašto ova inkunabula prilikom izrađivanja regesta (mislim da je rađen rukom dra Antuna Mayera) nije prebačena u knjižnicu JAZU da bi se tamo čuvala kao inkunabula. Sada kako bilo da bilo, ja sam zapazio da je na regestu zapisano da je »typis descriptum« te sam zaključio prije nego sam i pogledao ovu inkunabulu da bi se moglo raditi na osnovu ovog regesta da se radi o inkunabuli. To se uvidom u original i utvrdilo. Radi se o velikom listu papira folio-formata 39 x 30, s dva odijeljena teksta otisnuta oba na jednoj strani, s time da je druga strana (verso) ostala prazna te na njoj nije ništa tiskano. Između oba teksta nalazi se rukom rađena slika papinskog pečata koji je u originalu trebao biti uz papinu indulgenciju koju predstavlja ova Indulg. 1475. Prvi tekst, papina indulgencija, tiskan je goticom, dok je drugi tekst, koji sadržava napomenu o tome kako će se moći dobiti oprost grijeha koji daje indulgencija, tiskan romanom i na mletačkom dijalektu. Prvi tekst u gotici ima 29 redaka, formata je čitav 20 x 15, a počinje rukom pisanim velikim inicijalnim S (*Sixtus*). Papir sadržava jedan filigran, dosta rijedak. Upravo bi predstavljao jarčevu glavu tipa u Briquet 1489, 1490. koji je datiran iz Azeglio 1473—1474. Mjesto Azeglio nalazi se u Pijemontu (Aosta) u Italiji. Mjesto je vrlo romantično i nalazi se na lijepom jezeru. Datiranje papira po filigranu potvrđuje datiranje s godinom 1475. Budući da se radi o papiru vrlo velikog formata, o folio-formatu, nije čudno da je papir nabavljen od nekog proizvođača koji je ovaj papir izradio samo za ovu Indulg. 1475. Drugi tekst, tiskan romanom, a mletačkim dijalektom, ima 8 redaka, a širi je od prvoga za 4 centimetra (= 24 cmm), visok je 4,5 cmm.

3.5. *Prijepis inkunabule Indulg. 1475.* Ovdje nećemo posebno govoriti o incipitu i eksplicitu tekstova koji se nalaze otisnuti na Indulg. 1475. nego ćemo dati in extenso sav tekst i potom nešto progovoriti o njegovu sadržaju. Papina indulgencija iz 1475. glasi: »Sixtus episcopus seruus seruorum dei universis christifidelibus presentes litteras inspecturis salutem et apostolicam benedictionem. Inter cetera charitatis opera fundare hospitalia ubi Christi pauperes et alie miserabiles persone recipi multaque alia pietatis opera exerceri possint potissimum esse censemus. Unde fideles quoslibet ad illorum foundationem et operum eorundem exercitium interdum spiritualibus donis indulgentiis uidelicet et remissionibus inuitamus ut per ea que temporaliter seminaverint in terris multiplicatis fructibus inde collectis gaudia tandem consequi mereantur felicitatis eterne. Cum itaque sicut accepimus dilecti filii nobiles uiri Petrus Mocenicus dux et senatus Uenetiarum feruore deuotionis accensi terrena in celestia et transitoria in eterna felici commertio commutare cupientes quoddam insigne hospitale cum ecclesia siue capella in illo uel ei contigua in ciuitate Uenetiarum pro pauperibus et aliis miserabilibus personis ad illud undecunque accedentibus benigne recipiendis et charitatiue tractandis ac aliis piis et meritoriis operibus exercendis de bonis a deo ipsis collatis erigere ac construere domino concedente proponant. Nos

uotis eorum in hac parte fauorabiliter annuentes ac cupientes ut hospitale ipsum condignis structuris et edificiis erigatur et erectum manute neatur et conseruetur ac a christifidelibus uisitetur et in debita ueneratione habeatur ut fideles ipsi eo libentius deuotionis causa ad illud confluant et ad illius fabricam ac pauperorum ad illud pro tempore confuentium sustentationem et alimentum nec non alia circa huiusmodi necessaria manus promptius porrigant adiutrices quo ex hoc ibidem dono celestis gratie uberius conspexerint se refectos de omnipotentis dei misericordia ac beatorum Petri et Pauli apostolorum eius auctoritate confusi omnibus fidelibus ipsis uere penitentibus et confessis qui in hospitale ipsum postquam inceptum fuerit quinta et sexta feriis hebdomade sancte que maior nuncupatur deuote uisita- uerint annuatim et ad illius ac dicte ecclesie siue capelle fabricam nec non pau- perum predictorum sustentationem et alimentum manus porrexerint adiutri- ces ut preferatur aut inibi expositos lactauerint uel ablactatos nutrierint seu in eadem fabrica aliquo tempore prout ipsi hospitali pro tempore presi- denti uisum fuerit personaliter laborauerint uel in eorum structuris eidem fabrice aliquid iuxta testantium personarum statum et conditionem ac possi- bilitatem pie legauerint nec non illis qui regimini et administrationi dicti hospitalis pro tempore presederint: plenariam omnium peccatorum suorum remissionem et indulgentiam auctoritate apostolica tenore presentium con- cedimus et largimur presentibus post uiginti annos minime ualituris. Datum apud sanctum Petrum anno incarnationis dominice millesimo quadringente- simo septuagesimo quinto pridie calendis iunii pontificatus nostri anno quin- to.«

Ispod ove indulgencije koje ćemo sadržaj niže opisati dolazi romanom na mletačkom dijalektu ovaj tekst koji su trebali čitati mletački građani ako je ta tiskana indulgencija o gradnji hospitala u Veneciji bila obješena ili pričvršćena na nekim crkvenim vratima ili kako drugačije bila prezentirana javnosti:

»Preterea fi dechiarito et facto noto a tuti quei che uorano hauer questa plenaria indulgentia de colpa e de pena e per diuina gratia esser liberati da i suo peccadi et andare al paradiso che per piu sua comodita uollesseno dare piu presto dele sue cosse cha denari si da fabricare come e priede uiue: coti : copi : calcina : sabion : aqua : legname : feramenta : de ogni sorta lauorade o nonn lauorade : e manufacture Item cosse da uiuer come biaue : farine : pane : uino : olio : e tute cosse da uiuer. Item cosse da uestire come pani : telle : filo : pelle : schiauline : leti : piumaci : trapunte : coltre : lenzuoli : mantili : : toualie : e simel cosse : facte : e non facte : da uestire : e da uso : o che uorano lauorar in tute simel cosse necessarie al dicto luogo e seruire : o far lauorare e seruire : facino i suo boletini cuntinenti el suo nome : el luogo doue el sta : e le robe : ouer cosse chel uol dare : e mitalo in le casse ordi- nate : ouer lapresenti ai signori : per che el sera acceptado gratiosamente : et atendando lauera la indulgentia plenaria de tuti i suo peccadi.«

3.6. *Sadržaj Indulg. 1475.* Premda sadržaj ove indulgencije sam po sebi nije mnogo važan za naše raspravljanje, ipak i on nešto kazuje i o tiskari gdje je Indulg. 1475. mogla biti tiskana, kao i o tome kada je mogla biti tiska- na, jer je sigurno da se s objavom ove indulgencije nije dugo čekalo ako se željelo da njen sadržaj djeluje svrsishodno. Dakle, papa Siksto IV (rođen

1414, papa od 1471 do 1484, rodom Francesco della Rovere, franjevac) dne 31. svibnja 1475. izdaje povelju kojom podjeljuje potpuni oprost grijeha svima onima koji će sudjelovati radom ili prinosima u izgradnji i uzdržavanju hospitala i crkve uza nj u Veneciji ako se pokaju za grijehe i ispovjedu te u Velikom tjednu čim hospital i crkva (ili kapela) budu započete posjete hospital i crkvu jednom godišnje. Isti oprost mogu dobiti i oni koji će biti u upravi hospitala neko vrijeme. Ova indulgencija vrijedi samo 20 godina, tj. iza 1495. prestaje važiti. Govori se dakako i o razlozima zbog kojih se hospital gradi: zbog siromaha i drugih bijednika koji dolaze u Veneciju. Izgradnju pokreće mletački dužd Petar Mocenigo i mletački senat. Niže na mletačkom dijalektu za puk se kazuje: osim toga je bilo obznanjeno i dano na znanje da oni koji žele imati potpun oprost grijeha i kazni za njih i božanskom milošću biti oslobođeni svojih grijeha i ići u nebo mogu dati ili stvari ili novac. Među stvarima se nabrajaju pribor, vapno, drvo, željezne naprave, živež (zelen, brašno, kruh, vino, ulje), tkanina za odjeću (tkanina, struna, koža, šćavina), kreveti, perina, plahte, ogrtači, stolnjaci. Svaki koji želi nešto od toga dati neka načini svoj »boletin« s imenom i mjestom stanovanja i s popisom stvari koje daje. Stvari neka stavi u obični sanduk ili ih neka preda vlasti (i signori) gdje će to biti vrlo dobrohotno primljeno. U međuvremenu će dotični dobiti »indulgentia plenaria de tuti i suo peccadi«.

3.7. *Godina izdanja Indulg. 1475.* Na osnovi sadržaja ove indulgencije zaključujemo da je Indulg. 1475 tiskana odmah iza njenog izdavanja u papinoj kuriji, tj. brzo iza 31. svibnja 1475. Najvjerojatnije je da je tiskana već u drugoj polovici 1475. Tekst ove indulgencije se vjerojatno dijelio kao propagandni materijal po Veneciji i susjednim krajevima, a vjerojatno je pojedini primjerak bio pribijan na crkvena vrata po Veneciji i u spomenutim susjednim krajevima. Nevjerojatno je da bi se ova indulgencija tiskala u više navrata jer za taj tiskopis nije bila potrebna velika naklada. Najviše bi se moglo pretpostaviti da je naklada bila od 100 primjeraka. Veći dio je služio za pribijanja na crkvena vrata. Isto je tako slabo vjerojatno da je tiskana ova indulgencija iza 1475, dakle u 1476. i slično, a najmanje u doba prije ekspiracije njene važnosti oko 1495.

3.8. *Identifikacija gotike i romane s Indulg. 1475.* U vezi s činjenicom da se na Indulg. 1475. nalazi i gotika i romana, nameće se zaključak da se radi o istoj tiskari, tj. da je i jedan i drugi tekst tiskan u istoj tiskari. Što se tiče činjenice da se radi o papinom pismu, lako ćemo isključiti Rim kao mjesto tiskanja ove inkunabule, s jedne strane zbog toga jer takve gotike i romane ne nalazimo u rimskih tiskara, npr. u Plancka. Planck ima drugačija gotička slova za N, I, S, P, a romana odudara i u Plancka i u Gensberga u slovima g, &, l, p (usp. tipove u Badalić, *Inkunabule u Hrvatskoj*, Zagreb 1952, prema registru za ove tiskare u Rimu). Drugi je razlog argumentacije protiv Rima u činjenici da se u romani nalazi tekst pisan mletačkim dijalektom. Moramo pretpostaviti da je iz Rima došla u Veneciju samo originalna papina indulgencija a u Veneciji je redigiran dodatni tekst na mletačkom dijalektu, te zatim tiskan kao Indulg. 1475. Pregledavajući tako u cilju identifikacije gotike i romane s Indulg. 1475 eliminirali smo na osnovi Haeblerova

registra tipova (Haebler, *Typenrepertorium der Wiegendrucke*, 1905, reprint) i registra u tabelama koje daje *Gesellschaft für Typenkunde (Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts)* mnoge oficine 15. stoljeća, a među njima i mnoge mletačke jer one u prvom redu zbog sadržaja Indulg. 1475. dolaze u obzir kao oficine koje su mogle tiskati ovu inkunabulu, te mi je jedino preostalo kao eventualni tiskar ove inkunabule Boninis-Dobričević. Time smo pitanje ovog tiskara kao mogućeg tiskara našeg Pt Hrvatskog latiničkog molitvenika ponovno pokrenuli premda ga je već Accurti, kako govori Gianelli, eliminirao. Mi pak sada raspolažemo jednom vrstom gotike Boninis-Dobričevićeve za koju Accurti prema Haebleru nije znao, a sada osim toga znamo i za jednu romanu koju je Boninis-Dobričević imao u Veneciji a nije dosada bila poznata. Dakle, sada je i situacija za identifikaciju tiskara našeg Pt Hrvatskog latiničkog molitvenika drugačija nego u vrijeme Accurti-Gianellijeva identificiranja. Kako je Boninis-Dobričević zanat tiskarstva naučio najvjerojatnije kod Paltašića, morali smo proučiti i situaciju s Paltašićem. Zaista, što se tiče gotike, Paltašićeva gotika u Veneciji je »cvjetna« (v. niže) i nije naša gotika s Indulg. 1475 (usp. Badalić, *Inkunabule u Hrvatskoj*, kat. br. 167 i 171) a što se tiče romane Paltašićevi tipovi za slova *g* i *&* su drukčiji prema romani s Indulg. 1475 (usp. Badalić, o. c., kat. br. 144 i 386). Međutim u Boninis-Dobričevića nalazimo posve istu gotiku i romanu kao na Indulg. 1475. Boninis-Dobričević je u Veneciji izučio tiskarski zanat i tu u Veneciji s Paltašićem tiska *Lactantiusa* (1478). Iz Venecije odlazi u Veronu gdje od 1481. do 1482. tiska dva djela. Zatim odlazi u Bresciju (1483—1491) i Lyon (1492). U Veneciji je označen kao suvlasnik tiskare: *Hoc opus impresserunt Veneciis magister Andreas de Paltasichis Catarensis et Boninus de Boninis sociis* (piše na *Lactantiusu*, 1478). Kasnije je u Veneciji bio u jednom slučaju i nakladnik: *Aegidii de Wisselker, Super caelestium motuum indagazione sine calculo*, Venetiis, Cristophorus de Pensis, sumptibus Bonini de Boninis de Ragusia, post 1494 (toj je knjizi Boninis-Dobričević napisao i predgovor gdje se sam imenuje Boninus Ragusaeus). Kada je bio suvlasnik tiskare u zajednici s Paltašićem imao je oko 28 godina. Dakle je s 28 godina bio već toliko savršen tiskar da je Paltašiću mogao biti »socius«, valjda u ekonomskom i stručnom smislu. Što se tiče njegove gotike, ona je dvostruka, premda se na osnovi registara u Haeblera i *Gesellschaft für Typenkunde* to nije moglo ustanoviti.

Jedna je njegova gotika manje cvjetna (rotunda) a vidimo je na *Aesopus moralisatus* (Brixiae 1487, usp. Badalić, o. c., kat. br. 10). Glavna je oznaka te gotike tip slova *M* koji izgleda ovako (prema *Aesopus*, na Indulg. 1475) a gotička slova npr. *D*, *P*, *A* imaju po srijedi jednu crtu-horizontalu. Tu vrstu gotike nalazimo na Indulg. 1475. što bjelodano dokazuje da je Indulg. 1475. tiskao Boninis-Dobričević. Druga je vrsta gotike više cvjetna a vidimo je na tipovima koje nalazimo npr. u *Supplementum chronicarum Jakoba de Bergamo* (Brixiae 1485, usp. Badalić, o. c., kat. br. 589, iza str. 192). Tu je slovo *M* dvodijelno (desni dio ima kosu crticu, tako to »cvjetno« *M* za Boninis-Dobričevića donosi Haebler i *Gesellschaft für Typenkunde*, koji ne donose *M* s *Aesopus moralisatus*). Sva veća slova u toj gotici imaju po sredini horizontalno ili ukoso po dvije i tri crtice u korpusu slova-tipa. Ta »cvjetna« gotika

javlja se kod Boninis-Dobričevića i u njegovu radu u Veroni (usp. tabelu br. 2095 u *Gesellschaft für Typenkunde*). Prema tome moramo zaključiti da je Boninis-Dobričević u Veroni i Bresci imao dva tipa gotike, cvjetnu i manje cvjetnu (rotundu). Ovu drugu je posjedovao već u Veneciji 1475 (imao je tada oko 25 godina) gdje tiska Indulg. 1475 te tu necvjetnu gotiku prenosi u Veronu gdje u međuvremenu nabavlja i cvjetnu gotiku koju zatim prenosi i u Bresciu. Ovom manje cvjetnom gotikom (rotundom) tiska u Veroni *Aesopus moralisatus* (1487). Budući da smo s dosta plauzibilnosti dokazali da je Boninis-Dobričević i njegova oficina tiskala Indulg. 1475. koja sadrži indulgenciju Siksta IV iz 1475 a budući da je dosljedno i romana s te Indulg. 1475 pripadala istoj oficini, slijedi da je i dodatni tekst na Indulg. 1475. tiskao Boninis-Dobričević. *Conspectus generalis* jasno odaje da se radi o tipovima koji se vide na tiskopisima Boninis-Dobričevićima. Za romanu u Boninis-Dobričevićim tiskopisima možemo se konzultirati u *Gesellschaft für Typenkunde*, i to br. 1749 za romanu koju Boninis-Dobričević ima u Veroni, te br. 1820 za njegovu romanu u Bresci. Za tu romanu nalazimo podataka dakako i u reprodukcijama koje se nalaze u Badalića. Ipak smo mogli konstatirati da su neka slova na Indulg. 1475 na mletačkom dodatnom tekst diskretivna, tj. da nam mogu nešto kazati o kojima se razdobljima Boninis-Dobričevićeva rada radi. To su slova *g*, & te pojava *i* bez točke. Premda tip za *g* nalazimo i u drugih tiskara u Veneciji toga doba, npr. u Paltašića (odijeljeni oveci trbušić visi ulijevo tako da lijeva linija dolazi u visini, vertikalni, slijedećeg slova, usp. npr. u *Diodorus Siculus*, Venetiis 1476, Paltašić, prema Badalić, o. c., kat. br. 386), njega nalazimo i u Boninis-Dobričevića (npr. *Plutarchus*, Brixiae 1485, pa *Tibullus*, Brixiae 1486, prema Badalić, o. c., kat. br. 915 i 1069). Na Indulg. 1475 trbuh slova *g* dolje je lijevo i desno jako uvećan baš kao u navedenim tiskopisima Boninis-Dobričević. Što se tiče slova *i* bez točke, taj se *i* javlja u Boninis-Dobričevića na Indulg. 1475 npr. u riječi *fi*, *farine*, u *Plutarchus* u *concisum*, *iussit*, *proficisci* (prema Badalić, o. c., kat. br. 915). I tip za & je u oba teksta isto, naročito se to vidi na Boninis-Dobričeviću *Macrobius* (Brixiae 1485, prema Badalić, o. c., kat. br. 703). Dakako, i ostali su tipovi s Indulg. 1475 i u Boninis-Dobričevića (usp. navedenog *Plutarchus*) istovjetni. Što se tiče identifikacije tiskare tiskopisa Indulg. 1475 mogao bi se primijeniti i Haeblerov omjer od 10 odnosno 20 redaka. Gotički tekst na Indulg. 1475. je za 10 redaka 5, 3, a za 20 redaka 10, 5. No zbog svečanog teksta čini se da je tiskar odustao od normalnog proreda i baš ovaj omjer nigdje u gotici iz oficine Boninis-Dobričevićeva ne nalazim. Zato odnos prema Haebleru koji na Indulg. 1475. iznosi za romanu 8 redaka = 4,3 cm, nalazimo u dosta Boninis-Dobričevićevih tiskopisa, tako npr. u *Propertius*, Brixiae 1486 (usp. sliku). Što se tiče romane na Indulg. 1475. i činjenice da je Indulg. 1475. tiskana u Veneciji, upozoravam da je romana ista i s romanom Kristofora de Pensis (naklada Boninis-Dobričević!!) u *Aegidii Super caelestium motuum indagazione* (Venetiis 1494). To se odnosi i na *g*, i na & te na *i* bez točke. Zaključiti bi valjalo da je Boninis-Dobričević tiskao inkunabulu Indulg. 1475. u Veneciji 1475. te da je kasnije u Veronu i Bresciu prenio svoju manje cvjetnu gotiku (rotundu) dok je u Veneciji upotrebljavao romanu koju vidimo na *Macrobius* i *Aegidius*, tj. tu u Veneciji služi se u svojoj oficini romanom koju ili posuđuje od nekog tiskara ili ima u zajednici s nekim tiskarom. Sva-

kako gotička slova pokazuju da se radi baš o samostalnoj oficini Boninis-Dobričevića. Da je Boninis-Dobričević u Veneciji raspolagao romanom kao na Indulg. 1475. izlazi iz *Plutarchusa* (Brixiae 1485, usp. Badalić, o. c., kat. br. 915) gdje se lijepo vidi da je *g* u trbušiću vrlo široko, te nije okruglo. Tu romanu koju vidimo na Indulg. 1475 prenio je Boninis-Dobričević u Veronu pa zatim u Bresciu. Na toj romani je i *&* kao u Indulg. 1475, tj. gornja glavica je ubačena udesno i nije vertikalno ravna s donjim dijelom slova. Slično »široko« *g* nalazimo dakako i na navedenom *Aegidius* iz tiskare de Pensisa (v. gore). U de Pensisa ipak tip *&* nije izbačen toliko udesno u gornjem dijelu (glavici) kao u tiskopisima Boninis-Dobričevića i u romani s Indulg. 1475, što također upućuje da je Boninis-Dobričević u Veneciji imao svoju vlastitu oficinu.

3.9. *Komparacija romane s Indulg. 1475 i romane s Pt Hrvatskog latiničkog molitvenika.* Gore smo s dosta plauzibilnosti dokazali da je Indulg. 1475. godine 1475. tiskao u Veneciji Boninis-Dobričević. Slovo *M* kakvo nalazimo u Indulg. 1475. ne nalazimo nigdje drugdje nego samo u *Aesopus moralisatus* (Brixiae, 1487) što sigurno utvrđuje da se radi o oficini Boninis-Dobričević, ali u Veneciji. Dosljedno smo i za romanu na Indulg. 1475. i na osnovu činjenice u vezi s gotikom i prema tipovima utvrdili da potječe iz iste oficine. Ja sam u svoje vrijeme imao priliku da razgledam u Vatikanskoj knjižnici Pt Hrvatskog latiničkog molitvenika (Inc. VI—33). Papir je dosta grub, slova su prilično labavo uklopljena u stranu, sve odaje prilično amaterski rad prvog doba tiskarstva (to je već konstatirano i na drugim mjestima). Nema inicijala, inicijali nisu ni rukom svi upisani. Haeblerov omjer za 8 redaka bio bi 4, 8. Ovaj omjer možda je malo preinačen zbog »rada« papira u odnosu na 4,3 cmm za 8 redaka koji smo imali kod Indulg. 1475. Sliku dviju strana te inkunabule donose *Djela JAZU* 31 (u Gianellijevu članku), a ovdje se daju dvije slike prema kseroks-kopiji. *Conspetus generalis* govori za to da se radi o tipovima koje imamo u romani Boninis-Dobričevićeve oficine. Njegovu romanu nalazimo u *Gesellschaft für Typenkunde* na tablama 1749 (Verona, *g* kao na Indulg. 1475), 1820 (*Macrobius*, Brixiae 1486), a u Badalića, kao što smo naveli, u *Plutarchus* (Brixiae 1485, *Tibullus*, Brixiae 1486). Slova Pt Hrvatskog latiničkog molitvenika ipak predstavljaju jedan problem. Na toj inkunabuli nemamo *&*, ali imamo *i* bez točke (kao u Boninisa) i *g*, slova za koje smo naveli da mogu biti indikatori za oficinu Boninis-Dobričević. No kod slova *g* se javlja problem. Ono je u Boninis-Dobričević dvostruko. Jednom je donji trbušić u tom tipu jako proširen (»široko« *g*), a drugi put je okruglast i elegantan. »Široki« *g* imamo u *Plutarchus* (Brixiae 1485) i na Indulg. 1475, »okruglasti« imamo u *Macrobius* (Brixiae 1485) i *Propertius* (Brixiae 1486) te sada i na našoj inkunabuli Pt Hrvatski latinički molitvenik. Za »široki« *g* smo kazali da je moguće da ga je Boninis-Dobričević imao već u Veneciji, a niže ćemo pokušati odgovoriti i na pitanje posjedovanja »okruglastog« *g* u njegovoj oficini.

3.10. *Vrijeme tiskanja Pt Hrvatskog latiničkog molitvenika.* Problem vremena tiskanja ove inkunabule je kompliciran. S jedne strane, usporedimo li tiskopise Boninis-Dobričevićeve s tehničke strane, zapažamo veliko savršen-

stvo tehnike. S druge strane na inkunabuli Pt Hrvatski latinički molitvenik zapažamo nesigurnost u radu, gotovo amaterski rad, tj. tehniku koja ukazuje na najraniju fazu ovog tiskara, dakle na vrijeme dok je učio zanat, svakako prije 1478, kada u zajednici s Paltašićem pokazuje veliku vještinu kao njegov »socius«, a s obzirom da je i Indulg. 1475. također njegov rad, koji je također dosta dobro izveden, iako s romanom nešto tiskarski nesigurnije izvedenom, i prije 1475. Stoga možemo kazati da tehnika koju je Boninis-Dobrićević pokazao u radu na Pt Hrvatskog latiničkog molitvenika upućuje na zaključak da je ova naša inkunabula izrađena u vremenu od 1470. do 1475. kada je Boninis-Dobrićević imao oko 20 do 25 godina, tj. bio pravi mladić naučnik, najvjerojatnije u Paltašića. Dakle, zaključujem da je ova naša inkunabula iz vremena 1470—1475. Na pitanje o značenju »okruglastog« g na ovoj inkunabuli koje bi g govorilo za vrijeme oko 1483—1490. kada Boninis-Dobrićević radi u Bresci, moramo odgovoriti da je Boninis-Dobrićević mogao već u Veneciji posjedovati oba g kao što ih posjeduje i u Bresci. Osim toga postoji mogućnost da je tiskar posudio specijalno za ovu inkunabulu neki set slova u kojem nalazimo »orkuglasto« g ili čak da ne stoji tvrdnja da je on naukovanje obavio upravo kod Paltašića, četiri godine starijeg zemljaka, nego u nekog drugog tiskara. Iste tipove slova s »okruglastim« i »širokim« g nalazim ja u mletačkog tiskara Adama de Ammergau koji radi u Veneciji od 1471. do 1472. (usp. tabele br. 552 i 553 u »Gesellschaft für Typenkunde«). Tip »okruglastog« g mogao se nalaziti u nekom setu slova koji je Boninis-Dobrićević prigodice nabavio i upotrebljavao, odnosno upotrebio.

3.11. *Mjesto tiskanja Pt Hrvatskog latiničkog molitvenika.* Načelno je najvjerojatnije da je inkunabula Pt Hrvatskog latiničkog molitvenika tiskana u Veneciji gdje je oko 1470. do 1475. Boninis-Dobrićević obavio u dobi od 20 do 25 godina svoje naukovanje tiskarskog zanata. No s obzirom na činjenicu da je Boninis-Dobrićević do svoje smrti podržavao dobre veze s domovinom i da je Pt Hrvatski latinički molitvenik bio namijenjen za usku upotrebu nekog dubrovačkog ženskog samostana (»livres d'heures«), moglo bi se misliti da je Boninis-Dobrićević taj amaterski rad u svojim mladim godinama mogao obaviti na licu mjesta u Dubrovniku, prilikom nekog posjeta domovini. Da je s crkvenim krugovima u Hrvatskoj imao prisne veze dokazuje predgovor s posvetom trebinjsko-mrkanskom biskupu Kružiću knjige *Aegidius* (Venecija 1494), te poklon oltarske slike Gospinoj crkvi u Lastovu (kao rodnom gradu, s portretom njegovim koji je izradio talijanski slikar P. F. Bissolo), godine 1516, iz vremena kada je bio i dekan kaptola prvostolne crkve u Trevisu. Mogao je dakle već vrlo rano imati neke veze i sa nekim ženskim samostanom u Dubrovniku. Na to da se radi o najranijoj fazi njegova tiskarskog rada upućuje i lošija kvaliteta papira ako je tiskaru finiji papir bio u to njegovo najranije mladenačko doba preskup. Čitav problem odgovara na pitanje gdje je tiskana naša inkunabula Pt Hrvatskog latiničkog molitvenika trebat će još ventilirati, naročito u vezi s eventualnim dokumentima koji bi nam itinerar ovog našeg tiskara iz vremena 1470—1475. bolje osvijetlili.

Za ubiciranje mjesta tskare koja je tiskala Pt Hrvatskog latiničkog molitvenika u Dubrovniku govorio bi onaj podatak da je u Dubrovniku koncem 15. stoljeća u vlasništvu jednog duhovnika (piše: kapelana) ženskog samostana

sv. Marije od Kaštela (ime je duhovnika Luka Radovanović, cf. Jireček u *Archiv für slavische Philologie* 21, 1899, p. 508, usp. moj članak u *Vjesniku*, Zagreb, 8. 11. 1983, str. 7) tiskarski stroj za tiskanje knjiga (u originalu *torculo da imprimere libri*). Taj duhovnik tih časnih sestara imao je (umro je 14. 7. 1502, testament je iz 15. 10. 1501) godine 1501. oko 70—80 godina pa je oko 1470—1475. imao oko 45—50 godina te je pred nekih 35 godina mogao naslijediti ili dobiti u vlasništvo u tom samostanu opatica navedeni stroj za tiskanje knjiga. Činjenica da su dubrovački »oficiji« (Vat. VI—33) stvarno pisani dubrovačkim dijalektom te tiskani za neki samostan opatica o čemu smo govorili ovdje pod 3.2., govori u prilog našeg ubiciranja mjesta tiskanja našeg Pt Hrvatskog latiničkog molitvenika u Dubrovniku, i to ni od koga drugog nego od Dobrića Dobričevića, za što govori pak sa svoje strane analiza tipova (v. ovdje 3.8. i 3.9.). Posebni problem u vezi s ovom tiskarom s jedne strane je u tome što se ne spominje nikakva njezina djelatnost kao ni to da bi dubrovačka republika davala dopuštenje za njezin rad. Mora se stoga zaključiti da je bila kratkotrajnog vijeka i da je bila posve privatnog karaktera, kao neka kućna tiskara spomenutog samostana časnih sestara od Kaštela. Uz to postoji i problem u tome što Luka u testamentu izričito spominje da ostavlja *ponzoni de lettera schiaua* što se ima prevesti sa *slova za tiskanje slavenske knjige*. Nedavno sam dobrotom dra Stjepana Krasića dobio fotokopiju čitavog dubrovačkog Hrvatskog latiničkog molitvenika (Vaticana VI—33) i ustanovio sam da je tiskara koja je tiskala spomenuti molitvenik stvarno posjedovala latinska i ćirilska slova. Tiskar naime na mnogo mjesta kada mu ponestaje znak za veliko N gotičkog (rotunda) tipa stavlja (v. sliku) veliko ćirilsko I (И). Tiskaru se činilo to slovo slično latinskom N, ali nije zapazio da srednja kosa linija u slovu ne ide odozgo od lijeva nadesno dolje (N) nego odozdo od lijeva nadesno gore (И). Ako je tiskar posjedovao ovo veliko ćirilsko slovo, lako možemo zaključiti da je posjedovao čitav set ćirilske azbuke. Ostaje još uvijek otvoreno pitanje kako da protumačimo tekst Lukinog testamenta gdje govori o slovima za tiskanje slavenske knjige, pisma. Mogli bismo misliti da je on time želio reći da se radi o slovima kojima su u svoje doba tiskani tekstovi na narodnom (slavenskom) jeziku, pa je tu mogao podrazumijevati i latinička i ćirilska slova. Iako dakle tipološki studij Pt Hrvatskog latiničkog molitvenika još uvijek nije u detalje izvršen, već danas bismo mogli tvrditi da se oko 1470—1475. u Dubrovniku nalazila privatna kućna tiskara koja je posjedovala ćirilska i latinička slova od koje je tiskare sačuvan samo jedan tiskopis, tj. VI—33. Dakle, sve govori za to da postoji mogućnost da je Dobričević u Dubrovniku u godinama oko 1470—1475. tiskao Pt Hrvatski latinički molitvenik za samostan časnih sestara od Kaštela i da je stroj i slova tom prilikom ili zbog trošnosti ili zbog kojeg drugog razloga ostavio u Dubrovniku, pa se onda taj materijal spominje i u testamentu Luke Radovanovića iz 1501.

4. NEKA PITANJA O SENJSKOJ TISKARI IZ 1493—1508: seljenje tiskare u Dragu Senjsku i komparacija splitsko-senjskog i modruškog književnog kruga

4.1. *Porijeklo dvaju glavnih radenika u senjskoj tiskari 1493—1508*. Prije nego prijedemo na prikazivanje glavnih problema koje smo označili u na-

slovu ove glave, želio bih nešto reći o glavnim poslenicima u senjskoj tiskari iz vremena njezina djelovanja u vremenu 1493—1508. Prije svega posebno valja istaći da su i Blaž Baromić i Silvestar Bedričić porijeklom Baščani te da su u Baški vjerojatno obojica i rođeni. Odatle što su oni Baščani možda i dolazi zbog toga do njihove suradnje na kulturnom planu u senjskoj tiskari 15. stoljeća. Nije isključeno da je s tim njihovim »zemljaštvom« i sam prijelaz Blaža Baromića iz Vrbnika u Senj iza 1471. kada je Blaž Baromić kao što je zapisano rekao prvu misu, što bismo danas rekli završio bogoslovne studije. Istina je da Blaž Baromić za sebe kaže tek na »Spovidi općenoj« (1496) »ja Blaž, Baromov sin, z Vrbnika, stampah ovu Spovid«, ali je također istina da je Kukuljević našao u Senju na kamenu zapisano 1496. »dominus Blasius de Besca canonicus segniensis« (usp. Kukuljević, *Nadpisi*, str. 239). Da su svi Baromići porijeklom Baščani, izlazi i iz drugih vrela, što ovdje nije potrebno isticati (usp. u mene *Filologija* 3, 1962, str. 125—126). Kako, dakle, valja tumačiti činjenicu da Blaž Baromić u istoj godini kaže za sebe da je iz Baške i da je iz Vrbnika? Tu pojavu ja tumačim slično kao što moramo tumačiti kasniju pojavu nejednakog označivanja porijekla kod Antuna Vramca: u Beču je iz Štajerske i Ormuža, u Rimu u vremenu 1565—1566. veli da je iz Vrbovca, u Zagrebu veli da je de Ryglnowcz, a jednom je de Zagoria (usp. A. Jembrih, *Život i djelo Antuna Vramca*, Čakovec 1981, str. 9—21). Možda je Blaž Baromić, ako su mu se stari preselili u Vrbnik, tamo i rođen. Ali je moguće da je rođen i u Baški, ali je veći dio života, nauk i bogosloviyu proveo u Vrbniku gdje je i zaređen 1471. za svećenika (rođen je oko 1440). Stoga na jednom mjestu veli da je iz Vrbnika a na drugom da je Baščanin. Za Bedričića također postoji podatak da je porijeklom iz Baške: godine 1482 (usp. Šurmin, *Hrvatski spomenici*, str. 289—290) veli se »budući v Drazi Baškoj poli mora, na dvori pred kuću Bedričića ka je poli sveti Anton«. Dakle, kuća je obitelji Bedričića u Baški uz crkvu sv. Antuna.

4.2. *Seljenje tiskare u Dragu Senjsku iza smrti Blaža Baromića.* Ovdje bih želio dati prilog tumačenju podatka o postojanju tiskare u Drazi Senjskoj na koji je svratio pažnju Vladimir Kraljić (*Novi arhivski nalaz o glagoljskoj tiskari u Senjskoj Dragi*, Senjski zbornik 6, 1973—1975, str. 77—80). Senjsku je tiskaru 15. stoljeća dosada ubicirao V. Krajač (*Konzervatorska i urbanistička problematika Senja*, Vijesti Društva muzejsko-konzervatorskih radnika NRH 5, 1956, str. 143—170). On je ustanovio da tragovi vode do kuće na Gorici br. 25 koja se neposredno drži male kuće br. 24, a drugo je proćelje kuće u ulici Pavla Rittera Vitezovića br. 11 i 12 (usp. i Bošnjak, *Slavonska inkunabulistika*, Zagreb 1970, str. 70). Iz materijala koji je objavio V. Kraljić, doduše na osnovi jednog zapisa iz 1751 (»archidiaconus autem ut memini me legisse in aliquo libro glagolitico Comitiss de Conti, habitabat in Draga sive Valle, ibique typographia glagolitica fuit«), dakle blizu 200 godina kasnije, izlazilo bi da je »arhižakan« stanovao u Drazi (Senjskoj) i da je tu bila tiskara koja je tiskala glagoljske knjige. Za Silvestra Bedričića znamo da je s Blažom Baromićem i Gašparom Turčićem tiskao glagoljski Misal iz 1494. te da je na tri tiskopisa senjska iz 16. st. naznačeno da su tiskani »v hiži« arhižakna Bedričića (*Naručnik plebanušev* 1507, *Transit* 1508, *Fra Rupert* 1508), npr.:

»... ke knjige biše komponene i korežene po domini Urbani z Otočca i po Tomasu djakonu, kanonicih crkve senjske. I bi štampa svršena po meštru Grguru Senjaninu ki navlašć na to delo pride iz Benetak. I svršenie biše v hiži rečenoga gospodina arhižakna miseca avgusta na 27 v letih Spasitelja našego 1507«. Upravo se radi o 5 djela koja su u vremenu od 1507. do 1508. tiskana u toj »hiži«. Na temelju podatka koji je objavio V. Kraljić možemo stoga zaključiti da je Bedričić kada je postao »arhižakan« (1502) a u toku oko 1507. prenio tiskaru iz Senja u Dragu Senjsku, te da je senjska tiskara u to vrijeme stvarno radila u Senjskoj Drazi, »v hiži«, tj. »opatiji« kojom se koristi arhižakan kao prebendom. Na navedenom kolofonu iz 1507. je naznačeno da je štampa »svršena« po meštru Grguru Senjaninu, pa možemo zaključiti da je neki dio na tom tiskopisu bio urađen i prije 1507, i to po Blažu Baromiću, za koga možemo tvrditi da je umro negdje iza 1505, a prije 1507. kada u Senj odnosno u Dragu Senjsku dolazi Grgur Senjanin. Možemo stoga zamisliti da je tiskara u Senju postojala u kući kanonika Blaža Baromića a iza njegove smrti nastaju neki problemi s nasljedstvom pa arhižakan sada tiskaru seli u Dragu Senjsku. Na senjskim tiskopisima iz vremena 1507—1508. nije označeno preseljenje tiskare »iz Senja«, nego se jednostavno kaže da je tiskanje vršeno u »hiži« arhižakna jer se smatralo da je Draga Senjska sastavni dio grada Senja i senjskog teritorija, to više što je opatija u Drazi Senjskoj bila dana na upotrebu jednom »arhižaknu« senjskog kaptola. Ovako mislim da se može protumačiti podatak koji je objavio V. Kraljić o postojanju senjske tiskare u Drazi Senjskoj u kući arhižakna (Bedričića).

4.3. *Jedna isprava s podacima o Silvestru Bedričiću koja se čuva u Arhivu JAZU u Zagrebu.* O spomenutom Silvestru Bedričiću koji je tako važnu ulogu odigrao u senjskoj tiskari 15. i 16. stoljeća, postoji u Arhivu JAZU isprava koju ovdje objavljujem i komentiram. Dokumentat je registriran kao D—XX—50. Vidi se da je istrgnut iz neke knjige senjskog notarijata (desno je oznaka 100, tj. numeracija označuje stotu stranu nekog notarskog spisa), te glasi:

»Die XVIII decenbris 1499.

Venerabilis presbiter dominus Silvester Bedricich cum fratribus suis iudicibus Jhoane et Bernardino retulerunt michi cancelario elegisse duos uiros probos ad aptandam quanddam differentiam uertentem inter illos et dominum Johanem Baduero et ser Lodouicum Perovich uti procuratores quondam Antachi fratris illorum et per eos electi fueri ser Jhoanes Jurisich et ser Mihael Leporinus qui ser Johannes et Michael acceptauerunt et presentati fuere in cancelariam.«

Bilješka sa strane:

»pro domino Johanne Baduer
pro quondam Antaci fratris illorum
pro heredibus Bedricich.«

Na osnovu ovog dokumenta izlazi da »presbiter« Bedričić (Još nije »arhižakan« ni kanonik, samo »domin« je označen i na Misalu iz 1494) ima tri brata od kojih su dvojica (Ivan i Bernardin) suci u Senju, a treći je pokojni Antak. Rasprava se vodi između trojice Bedričića (Silvestar, Ivan i Bernardin) i prokuratora Ivana Baduera i Ludovika Perovića iza smrti četvrtoga brata

Antaka. Braća su kao svoje zastupnike izabrali Ivana Jurišića i Mihajla Leporina koji su prihvatili zastupanje u sporu. Od prokuratora Ivan Baduer je vjerojatno otac Pavla Baduera (Badiver) prokuratora krčkog biskupa 1545 (usp. Kukuljević, *Listine* 247) a Ludovik Perović se spominje u Senju 1521 (usp. Kukuljević, o. c., 207—208). Ovaj Ludovik Perović ima u Senju u crkvi sv. Marije grb iz 1491 (usp. Kulundžić, *Senjski zbornik* 2, str. 304). Mihajlo Leporin se »službeno« prevodi i Zečić (bio je 1507 kancelar senjski: »kako se uzdrži v instrumenti pisanom zvrhu toga v kancelariji senjskoj ruku Mihovila Leporina ili Zečića, kancelira tada senjskoga, leto Gospodnje 1507, dan 9. aprila«, usp. Kukuljević, o. c., str. 218). Iz samoga teksta ovog zapisa u kancelariji senjskog notara nije vidljivo o kakvu se sporu radi, odnosno radi li se o nekom sporu koji se odnosi na posjed Bedričića u Baškoj.

4.4. *Komparacija splitsko-senjskog i modruškog književnog kruga u vrijeme djelovanja tiskara u Senju i Modrušu u 15. stoljeću.* Opažam da je osnovni pristup književnoj radnji u književnom krugu u Modrušu i u književnom krugu u Senju i Splitu potpuno oprečan. U Modrušu se ide (a to smo vidjeli na više mjesta u ovoj raspravi, usp. gore glavu 1) za uspostavom originalnog »svetojeronimskog« teksta u glagoljskoj liturgiji dok se u Splitu i u Senju sve temelji na praksi, tekst se kroatizira a i sam se jezik zove hrvatskim.

4.5. *Kroatizacija teksta u senjskom Misalu iz 1494.* Kao što je poznato glagoljski misali 15. stoljeća svi su puni i ikavizama i narodnih hrvatskih riječi što je sve daleko od ćirilometodske tradicije i ćirilometodskog teksta. S pravom se govori o hrvatskoj redakciji crkvenoslavenskog jezika. Jasno je, takva je situacija uglavnom provedena i u Pt Misala iz 1483. Ja sam jedino pretvaranje ikavizama u *e* ili jat iz Nk u Pt Misala iz 1483 protumačio željom redaktora da dadu stariji, »svetojeronimskiji« tekst, dakako koliko su oni u tom smislu mogli imati neko pojmovanje o tome kako je taj stariji tekst izgledao. Bilo kako bilo, kada sada pokušamo usporediti Pt Misala iz 1483. i Baromićev Misal iz 1494, opažamo u Baromićevu tekstu kudikamo dalju kroatizaciju teksta u odnosu na tekst u Pt Misala iz 1483. Dakako, ja nisam proveo kompletnu komparaciju svih tekstova koji se nalaze i navedenim misalima, ali i na osnovi malog broja primjera koje ću ovdje navesti vidjet će se o čemu se radi:

Pt 83 str. 163 b *pop iže*: Misal 1494. *pop ki*

Pt 83 str. 149 *Zdê važži* (svetilniki): Misal 1494. *totu važgi* (...)

Pt 83 144 a *hor* (iza Muke po Ivanu): Misal 1494. *kor*

Pt 83 140 *Raduet se juže* . . . : Misal 1494. *Radui se jure* . . .

Pt 83 str. 162 a *okrst oltara*: Misal 1494. *okolo oltara*

Pt 83 (na Veliki petak) *razvi se glagolet*: Misal 1494. *razvi se govorit*

Pt 83 str. 139 (u Muci po Ivanu) *edin ot slug udari v lanita Isusa*: Misal 1494 (str. 79) *da emu potlčnicu*. U Misalu iz 1494. je niže u tekstu ostalo *bijahu i po lanitama* (tj. obrazima), ali je redaktor ono *udari u obraz Isusa* izmijenio u *dao mu je potlčnicu*, tj. *zaušnicu*. Primjera za ovakvo mijenjanje misalnih tekstova u Misalu iz 1494. ima dosta, no mislim i da ovo malo primjera pokazuje da se radi o daljem kroatiziranju ćirilometodskog teksta. Ide se za tim da se crkvenoslavenski nerazumljivi tekst približi puku.

4.6. Naziv jezika hrvatskoga i splitsko-senjski književni krug u odnosu na modruški književni krug toga doba. Za Marulića znamo da je on onako otvoreno svoj jezik nazvao hrvatski u naslovu svoje Judite: *Istorija svete udovice Judit u versih hrvacki složena* (Venecija 1521, predgovor 1501). Zna se osim toga da je Marulić imao i veze s krugom glagoljaša koji su u Senju izdavali naše inkunabule u senjskoj tiskari 1494—1508. Isti odnos prema nazivu jezika imaju sada i senjski izdavači glagolitika iz 15. i 16. stoljeća:

- a) Baromićev Brevijar (Venecija 1493): *Svršenje brvijali hrvackih stampari v Bnecih ... koreženi po pre Blažu Baromići ... 1493.*
- b) Fra Rupert = Korizmenjak (1508): *Svršen je Korizmenjak fratra Ruberta ... protumačen z latinskoga jazika na hrvacki po popi Peri Jakovčiči i po popi Silvestri Bedričiči ki moli vas častni oci ki budete va nje čtali ako najdete i mršnju, prez česa ni, vi napravite a nam ne zamirite zač smo rodom Hrvate a naukom latinskim priprosti (...).*

Ovaj se naziv jezika dakako nastavlja i u tiskari Benje Kožičića 1531: *Misal hrvacki po rimski običaj i čin*. Možemo dakle zaključiti da, što se tiče naziva hrvatskoga jezika, postoji određeni splitsko-senjski krug književnih radnika koji svoj jezik zovu *hrvatskim*. Ali tom krugu književnih radnika ne pripadaju oni koji su izdali Pt Misala iz 1483. Istina je tom krugu još ne pripada ni Bernardin Splićanin koji naš jezik zove 1495. *dalmatinskim i ilirskim*: a) *Incipit vulgarizacio dalmatica epistolarum et evangeliorum atque prephacionum et benedictionum*, b) (u eksplicitu) *Evangelia et epistole ... in lingua ylliricha feliciter expliciunt*. Pt Misala iz 1483. imao je jednom ipak priliku da svoj jezik nazove *hrvatskim*, i to u tekstu gdje se na Veliki petak čita i nešto grčkog teksta. No tu u glagoljskim misalima uvijek stoji da je to jezik »slovinski«: *Hor na dvoe stoeće pojut edna strana glagolet grčki a druga slovinski, grčki antifon agios o tēos, slovinski sveti Bože (...)*. Ovdje se jezik ovako zove valjda još iz ćirilometodske tradicije pa taj naziv imaju i Nk i Hrvojev Misal te i senjski Misal iz 1494 (ovdje valjda također jer se radi o vrlo stabilnom tekstu »svetojeronimske« tradicije). No ipak je odatle vidljivo da redaktori Pt Misala svoj jezik ne zovu *hrvatskim* dok ga senjski i splitski književni krug ostentativno zove *hrvatskim*. Prema tome možemo zaključiti da redaktori Pt Misala iz 1483. ne pripadaju splitsko-senjskom krugu književnih radnika. Isto je tako vjerojatno da ne pripadaju ni istarskom književnom krugu ako bismo gledali da hrvatski protestanti svoj jezik također ostentativno zovu *hrvatskim*: a) ... *vidih da je pravi čist istinni hrvacki jazik ...*, veli Antun Bodčić, a Nikola Drenovaci veli: *kako prinesoše hervatske knjige glagolskemi slovi ... i najdosmo da je čisto i pravo hervacko pismo i čiste i prave hervacke reči* (usp. *Rad JAZU* 212, 1916, str. 153); b) u natpisu i glagoljskog i ćirilskog izdanja prvoga dijela testamenta protestanti izrijekom vele da su ga preveli »iz mnogih jazikov v općeni sadašnji i razumni hrvatski jazik« (ibidem, str. 157). Najbolje bi ovakav odnos prema nazivu jezika odgovarao činjenici da je Pt Misala iz 1483. bio redigiran negdje na području Like, po mom mišljenju na području krbavsko-modruške biskupije, u sijelu njezinu u Modrušu, gdje u to vrijeme blizina Slovinja (Sclavonia) kao naziva za sjevernu Hrvatsku može djelovati da se u toj inkunabuli zadržava naziv *slovinski*. Jasno je da ovako protumačena pojava naziva *slovinski* u Pt Misala iz

1483. ne mora biti nepobitan dokaz za našu tvrdnju, ali može biti jedan od putokaza koji u zajednici s nekim drugim indikatorima može biti sitan prilog za proučavanje duhovne klime u kojoj se odvijaju poslovi oko tiskanja naših inkunabula 15. stoljeća, a naše prve inkunabule Pt Misala iz 1483. posebno.

5. OPĆI ZAKLJUČCI

5.1. Prošlo je pola milenija, pet stoljeća, pet stotina godina od vremena kada se u napaćenoj domovini Hrvatskoj koja je već tada sa svih strana bila napadana od neprijatelja Turaka, u nekom skromnom mjestu u Hrvatskoj, grupa entuzijasta, skromnih i nezapaženih ljudi, dala na posao da i Hrvatsku stavi u rang ostalog naprednog svijeta koji je već nekoliko decenija uvodio u praksu jednu novu »ars«, umijeće publiciranja teksta, onu »ars nova« koja nije operirala guščjim perom i tintarnicom, nego je crnom bojom i live-nim slovima umnažala ljudsku komunikaciju. Ta je grupa entuzijasta, vjerojatno s velikim odricanjem i samozatajom, dne 22. veljače 1483. uspjela da tiska naš Pt Misala iz te godine, glagoljski misal koji je imao služiti glagoljaškom svećenstvu i hrvatskom narodu isto onako kao što su latinski tiskani misali već u to doba služili svećenicima »latinisantes«. Kada danas slavimo s velikim ponosom 500. obljetnicu tog velikog podviga, i ja sam želio da tom prilikom kao svoj prilog proslavi objavim ovo nekoliko redaka koje sam spremao kao pčelica nektar gotovo tridesetak godina. Budući da se mnoga pitanja koja sam doticao u ovom radu još uvijek rješavaju samo tekstološkom metodom, nismo ni ovdje mogli dati na mnoga pitanja definitivan odgovor. Mislim ipak da će i ovaj skroman prilog čitav problem pitanja i odgovora na njih pomoći naprijed. U tome se konačno sastoji sav rad u znanosti: pomicati spoznaju naprijed.

5.2. Što se tiče pitanja koja se kao goruća postavljaju u vezi s našim Pt Misala iz 1483, ovdje sam donio nove priloge za ubikaciju mjesta tiskanja u Modrušu u Hrvatskoj. Taj novi prilog je tumačenje pisma Nikole Modruškog koje je on gotovo pred smrt 1480. uputio kleru u Modruš, a u kojem se pismu kleru u Modrušu bodri da ustraje u objavljivanju našeg glagoljskog misala, rad na kojem je prema tome davno prije 1478. bio u toku. Analizom teksta kalendara i teksta korpusa inkunabule iz 1483. a u vezi sa spomenutim pismom Nikole Modruškoga izlazilo bi da je kalendar inkunabule iz 1483. tiskan davno prije 1483. Istarski udio u redakciji ove inkunabule je prije svega u tome da je misal Nk koji je služio kao predložak, upravo kao glavni predložak za osnovni tekst, bio nošen u Modruš, ali davno prije 1482. U Modrušu su tom prilikom u redigiranju mogli sudjelovati i Hrvati Istrani. Nema u Pt Misala iz 1483. naročitih kajkazizama. Titula *Milostivica* za Mariju koja je u prijevodu pjesme *Gaude Mater luminis* dodana za samo *Maria* u latinskom originalu, prežitak je istočne liturgije, upravo prežitak zazivanja Majke Božje koji je običan na Istoku, a koji se u pučkom obliku sačuvalo na štokavsko-ikavskom terenu oko Dubrovnika. U 15. st. u srednjoj i južnoj Hrvatskoj (Lika, Senj) boravi začudo mnogo Hrvata štokavaca iz dubrovačkog kraja. U Pt Misala iz 1483 nema dokaza da u redigiranju ne sudjeluju

upravo štokavci, baš naprotiv. Što se tiče zapisa Žakna Jurja iz 1482. po mom mišljenju riječ *štampana* tu ne znači prvotni tiskarski pribor nego se radi o naknadnom nabavljanju nekog materijala, slova i sl. Budući da u Pt Misala iz 1483. imamo dvije vrste petitnog jata, možda se tom prilikom radilo baš o nečem u vezi s tim petitom, ili o nečem sličnom. Kao što je poznato, u Pt Misala iz 1483. ima latiničnih tipova. Stil latiničnog tipa za slovo S upućuje na veze s jednim tiskarom iz Strassburga (Mentelin) kojeg su latinična slova nestala u to doba kada se tiska naša inkunabula iz 1483. Svakako, stilizacija tog slova govori o nekim drugim vezama onih koji su u Modrušu ta slova nabavljali. Radi se o vezama s njemačkim officinama koje je u to doba podržavao i tiskar ukrajinskih inkunabula S. Fiol. Na te veze, na S. Fiola i Krakov, upućivala bi i pojava jata u riječi *svet* ako je meter tu želio reći *svjat*. Na slične veze u filigranima već je prije isticano.

5.3. Tiskara u Kosinju organizirana je tu ili zbog Turaka ili zbog dolaska na biskupsku stolicu u Modrušu biskupa Kristofora Dubrovčanina iz 1486. kada umire biskup Antun, i to ako je Kristofor onaj neprijatelj glagoljice o kojem govori Nikola Modruški u svom spomenutom pismu. Franjo Glavinić u pismu iz 1626. pod »djelima« Kristofora Dubrovčanina misli na Pt Misala iz 1483. i na Pt Brevijara iz 1491, držeći, budući da su oba teksta tiskana u doba Kristoforova biskupovanja u Modrušu *de iure* (1480—1499) da je oba on i izdao. Njegovo je pak ime bilo navedeno samo na zagubljenom kolofonu Pt Brevijara iz 1491. Odatle nastaje zabuna u Glavinićeve tekstu.

5.4. Vatikanski tiskani latinički hrvatski molitvenik tiskao je negdje oko 1470—1475. naš čovjek iz Lastova i Dubrovnika, Boninus de Boninis, aliter Dobrić Dobrićević. On je u Veneciji 1475. tiskao na folio-formatu indulgenciju Siksta IV od 31. svibnja 1475. kojom se daje oprost onima koji će što dati za gradnju hospicija u Veneciji ili će osobno raditi na izgradnji tog hospicija. Ta indulgencija ima dvije vrste tipova, gotiku koja se nalazi u Boninis-Dobrićevićevu *Aesopus moralisatus* (Brixiae 1487), i romanu koju također nalazimo u tiskopisima istog tiskara. On je ovu inkunabulu tiskao za neki ženski samostan u Dubrovniku. Tu je inkunabulu on mogao tiskati i u Dubrovniku kada je on imao oko 20 do 25 godina ako je u vremenu 1470—1475. u Dubrovnik donio kao mlad tiskar amater svoj skroman tiskarski pribor. U to doba oko 1470—1475. vršio je on upravo naukovanje tiskarskog umijeća u Veneciji. Sama inkunabula i odaje početnički rad i vjerojatno nije tiskana u velikom broju primjeraka. U Dubrovniku je jedini sačuvani primjerak ove inkunabule bio još u 17. stoljeću. Za ubikaciju ove tiskare u Dubrovniku govori i činjenica da se stvarno koncem 15. stoljeća u jednom ženskom samostanu u Dubrovniku nalazi jedan stroj za tiskanje knjiga.

5.5. Blaž Baromić se iz 1505. više ne javlja u ispravama. U vezi s kućom u kojoj se dotada nalazila tiskara u Senju koja je tiskala tiskopise iz vremena 1493—1508, morao je nastati neki pravni spor. Stoga Silvestar Bedričić oko 1506. seli tiskaru u Senjsku Dragu, u kuću koju on kao prebendu u svojstvu arhižakna posjeduje, odnosno uživa. Tako ja tumačim onaj zapis koji je objavio V. Kraljić 1973—1975. u *Senjskom zborniku* br. 6. a koji zapis govori da je »arhižakan« stanovao u »Dragi« i da je tamo bila »glagoljska« tiskara.

5.6. Promatrajući rad obiju tiskara, i modruške koja tiska Pt Misala iz 1483. i senjske iz vremena 1493—1508, opaža se velika razlika u pristupu redaktora književnoj radnji. U prvih, u Modrušu, ide se zatim da se dade originalni »svetojeronimski« tekst, što se misli postići uostalom i nabavkom Nk za redigiranje, sve dakako u onoj mjeri u kojoj su redaktori sposobni to izvesti. U Modrušu se jezik u tekstu ne zove *hrvatski*, u Senju se zove *hrvatski*. U Senju se tekst više kroatizira, naročito u rubrikama. Kako se u Splitu javlja sa sličnim tendencijama u to doba Marko Marulić, smatram da se u prvih može govoriti o modruškom, a u drugih o splitsko-senjskom književnom krugu. Budući da naši protestanti svoj jezik zovu »hrvatski«, čista »istarska« redakcija Pt Misala iz 1483. dolazi u pitanje jer u Pt Misala iz 1483. jezik se zove »slovenski«, doduše na mjestu gdje se tako taj jezik zove i u Baromića u Misalu iz 1494, u Nk i drugdje. Ali ako se stereotipno zove »slovenski«, istina je da se nigdje ne zove hrvatski, dok se u splitsko-senjskom krugu tako zove.

5.7. Na koncu, u vezi s navedenom činjenicom da je gotovo u svim našim postavkama metoda zasada većinom tekstološka, moram izjaviti da ne bacam drvlje i kamenje na one koji drugačije misle ili su neku činjenicu drugačije protumačili. Molim stoga za paritet u postupku. Svima nam je dužnost da doprinesemo što više priloga za spoznajom istine. Ne treba svečanost trenutka kaljati nikakvim blatom. Ako se pak danas netko uzrujao zbog toga što sam neke njegove postavke obescrijepio ili doveo u pitanje, neka taj isti zamisli da sam se i ja često našao u sličnoj situaciji. Ako bilo tko kojim ozbiljnim argumentom uspije opovrći koju od mojih ovdje iznesenih postavki, bit ću neobično zadovoljan. Svi mi u ovom svojem radu samo služimo istini, a preko istine humanizmu i apsolutnoj ljepoti.

NOUVELLES CONTRIBUTIONS A L'ÉTUDE DE L'HISTOIRE DES INCUNABLES CROATES DU 15ème SIÈCLE

Résumé

A l'occasion du 500ème centenaire du premier incunable croate (Missel glagolitique, imprimé en 1483) l'auteur se proposa de réunir les résultats de ses recherches ultérieures concernant tous les incunables croates publiés au cours du 15ème siècle. Il s'agit, en premier lieu, du Missel glagolitique de l'année 1483, ensuite du Bréviaire glagolitique de 1491, puis du premier Livre de prières croate publié en lettres latines provenant des environs de 1470—1475, enfin de quelques questions concernant l'imprimerie ségnienne de 1493—1508.

Avant tout, il faut faire ressortir que l'état des recherches de toutes ces questions se trouve toujours et pour la plupart dans l'explication textologique de quelques documents et c'est pourquoi pour la solution de quelques problèmes il ne nous reste qu'attendre patiemment l'apparition heureuse de preuves tout à fait directes.

Pour ce qui est du cryptogramme NOEMIL (expliqué par l'auteur: NICOLAUS ORDINIS EREMITARUM MODRUSSIAE IMPRESSIT LOCO) l'auteur soutient toujours la même opinion qu'il s'agit de la cité de Modruš où serait imprimé ce premier incunable croate de 1483. L'explication de ce cryptogramme est corroborée ici par l'interprétation de la Lettre connue de l'évêque de Modruš Nikola qui pro-

vient de 1479/80. C'est justement dans cette lettre que Nikola disait que le clergé de Modruš peut continuer la rédaction du missel glagolitique étant donné que »les offices de notre langue« sont approuvés de la part de la Curie romaine. L'auteur soutient aussi l'opinion que la rédaction de notre missel a été commencée assez de temps avant 1479/80. C'est pourquoi aussi le missel de Novak qui servait à la rédaction du Missel glagolitique de 1483 quitta Roč bien des années avant 1482 où apparaissent les notes dans Novak (VITAVITA). Dans l'inscription de JURAJ ŽAKAN il ne s'agirait pas du transfert de Novak mais de la fonte ultérieure des types glagolitiques indispensables pour l'impression du missel. Par conséquent il n'est pas impossible que le calendrier du Missel de 1483 fût imprimé assez de temps avant la parution du Missel tout entier. L'auteur constate que le Missel de 1483 comporte deux variantes du yat minuscule et il discute tous les problèmes que cette constatation puisse susciter. La thèse istrienne de Mme Pantelić est réfutée par l'auteur dans ce sens qu'il n'y existent des kajkavismes et quant au titre MILOSTIVICA donné à Notre-Dame il est expliqué par l'auteur tout autrement qu'il ne l'est pas par Mme Pantelić.

Pour ce qui est de l'imprimerie de Kolin elle y est organisée ou à cause des envahisseurs turcs ou grâce au fait que la chaire de Modruš est DE FACTO occupée rien qu'en 1486 par Krištofor Dubrovčanin, s'il s'agirait de lui quand on parle dans la lettre citée de Nikola Modruški d'un ennemi de la liturgie glagolitique.

Le livre de prières croate imprimé en caractères latins et conservé à la Vaticana (VI-33) a été imprimé aux environs des années 1470—1475 par l'imprimeur très connu Dobrić Dobrićević (aliter Boninus de Boninis de Ragusa). C'est ce qui est accusé par l'Indulgence du Pape Sixte de l'année 1475 dont la lettre M est la même que nous trouvons dans AESOPUS (Brixiae 1487) de Boninis. Etant donné qu'à Raguse (Dubrovnik) existe dans ce temps-là dans le couvent des sœurs de Sainte Marie de Kaštel un appareil à imprimer et que le Livre de prières cité a été imprimé justement pour un couvent féminin, il n'est pas exclu que ces textes (Livre de prières) ont été imprimés par Boninis aux environs de 1470—1475 à Raguse (Dubrovnik). Les types de cet incunable latin contiennent outre les caractères latins aussi une lettre cyrillique (I) ce qui peut aider à expliquer que Luka Radovanović en 1501 parle de »punzoni de lettera schiava«. L'auteur discute naturellement tous les problèmes qui peuvent être suscités par ces documents qui nous accusent l'existence d'une imprimerie privée à Raguse aux environs des années 1470—1475.

Le transfert de l'imprimerie ségnienne à Senjska Draga aux environs de 1505 quand disparaît l'imprimeur Blaž Baromić sera provoqué par quelque dispute concernant la maison où existait jusqu'alors l'imprimerie dans la ville même de Senj. C'est ainsi que l'auteur explique le document où l'on parle que l' »arhižakan« siégeait à »Draga« et qu'il y existait l'imprimerie glagolitique.

Pour la commodité du lecteur nous donnons ici une récapitulation des chapitres où l'on peut suivre les problèmes discutés par l'auteur dans la totalité: o. Introduction. 1. Incunable glagolitique de 1483. 1. 2. Cryptogramme NOEMIL et l'impression au sec. 1.3. Note VITAVITA et les autres existant dans le Missel de Novak. 1.4. Encore quelques détails concernant l'ubication de l'imprimerie à Modruš. 1. 5. Lettre glagolitique de Nikola de Modruš parle en faveur de l'ubication de l'imprimerie à Modruš 1. 6. La part istrienne dans l'impression du Missel de 1483. 1. 7. Les štokaviens et le Missel de 1483. 1. 8. Deux sortes de rédaction des sanctorèmes dans le Missel de 1483, comparaison du texte du calendrier et du texte de Proprium (de tempore) de ce missel. 1.9. Conclusions et suppositions fondées sur le fait de deux rédactions, d'une part du calendrier et de l'autre côté du corps du Missel 1.10. Problèmes typologiques: nombre de lignes et autres concernant les types employés dans l'impression du Missel de 1483. 1. 11. le rôle du yat dans le mot *svet* dans l'incunable de 1483. 1. 12. Notes de Žakan Jurij provenant de 1482 à la lumière de l'analyse des types employés pour l'impression du Missel de 1483.2. Incunable du bréviaire glagolitique de 1491. 2.1. Fondation de l'imprimerie à Kolin. 2.2. Apparition du nom de Saint Krištofor dans l'incunable de 1491.2.3. Krištofor Dubrovčanin en tant que fondateur de l'imprimerie à Kolin en 1491. 2. 4. Une preuve sur l'existence de l'imprimerie à Kolin en 1491. 3. Incunable croate du Livre de prières en caractères

latins en provenance des années 1470—1475. 3. 1. Description et historique. 3. 2. Destination et le caractère de cette destination en ce qui concerne l'Incunable croate du Livre de prières en caractères latins de 1470—1475. 3. 3. Imprimerie et imprimeur de cet incunable de 1470—1475. 3. 4. Description de l'Incunable d'Indulgence de 1475 et le temps de son impression. 3. 5. Transcription de l'Indulgence de 1475. 3. 6. Contenu de l'Indulgence de 1475. 3. 7. Année de parution de l'Indulgence de 1475. 3. 8. Identification de la gothique et de la romana qui existent dans l'Indulgence de 1475. 3. 9. Comparaison de la romana de l'Indulgence de 1475 avec celle de l'Incunable croate du Livre de prières en caractères latins. 3. 10. Temps de l'impression de l'Incunable croate du Livre de prières en caractères latins. 3. 11. Lieu de l'impression de l'incunable croate du Livre de prières en caractères latins. 4. Quelques questions concernant l'imprimerie ségnienne de 1493—1508: transfert de l'imprimerie à Draga Senjska et comparaison du cercle splito-ségnien avec le cercle modrušien du même temps. 4. 1. Provenance de deux premiers travailleurs dans l'imprimerie de Senj de 1493—1508. 4.2. Transfert de l'imprimerie à Draga Senjska après la mort de Blaž Baromić. 4. 3. Un document concernant les données portant sur Silvestar Bedričić, conservé dans les Archives de JAZU à Zagreb. 4. 4. Comparaison du cercle splito-ségnien avec le cercle de Modruš au temps de l'activité des imprimeries à Senj et à Modruš (15ème siècle). 4. 5. Croatisation du texte dans le Missel ségnien de 1494. 4. 6. Dénomination de la langue croate et le cercle splito-ségnien par rapport au cercle modrušien du même temps. 5. Conclusions générales.

gnoi foostaltemi. **¶** Na riera
 zu. Anc. Sdraua maria. Cap.
I sudet scibicha. Molitua.
 nauzeranoi, Iostalo. **¶** Na
 sexcurant. Neborse mar. Ca.
Dax gnemu gospodin bog
 pristi ole dauda ozza gnego
 us i buder chragleuati u do
 mu iacob glu u utch, i chragl
 gntua gnegoua nebudet ch
 rhaa. **¶** Bogu buala Molitua
 nauzeranoi Iostalo. **¶** Na
 podic ant. Quo tabaa. Cap.
 h i

Sl. 2. Vat. VI—33 (str. 65, vidi se nekoliko puta ćirilsko I na
 mjestu gdje bi trebalo stajati latiničko N)

Impressum Brixie ꝑ Boninũ de Bonialo de Regi-
sta. M. cccc. lxxxvii. Septimo martii.

Landonetta.

u Olume mio quel poco de argumento

El qual tu spanoi so che biefamato

Sera per ciaschun lato :

Per li subietti di mortal peccati.

Non te curare del suo mal talento

Ehe collui che non uol fir consigliato

Rimansa scelerato.

Enel suo fine uasse fra oannetti

Dai dolorosi tristi e segura di

Ehe non ueoete come il mondo e astento

Sl. 3. *Aesopus moralisatus* (Brixiae, D. Dobričević, 1487, original je na 4°, ovdje pove-
ćano, v. Badalić, o.c., iza str. 40)

Sederit & nostro cauta nouerca toro :
 Coniugium pueri laudate & ferte paternum :
 Capta dabit uestris moribus illa manus :
 Nec matrem laudate nimis: collata priori
 Vertet in offensas libera uerba suas .
 Seu memoe ille mea contentus manserit umbra :
 Et tanti cineres dixerit esse meos :
 Discite uenturam iam nunc sentire senectam :
 Calibus ad curas nec uacet ulla uia :
 Quod mihi detractū est: uestros accedat ad ānos
 Prole mea paulum sic iuuat esse senem :
 Et bene habet nunq̄ mater lubrica sumptum :
 Venit in exequias tota caterua meas .
 Causa porata est: flentes me surgite testes
 Dum precium uitæ grata rependit humus :
 Moribus & cælum patuit: sim digna merendo
 Cuius honoratis ossa uehuntur aquis .

Propertii Aurelii nauæ poeta finis .
 Impressum Brixie per Boninum de boninis de Ra
 gusia Anno salutis. MCCCCLXXXVL. xvii.
 Calendas Aprilis :

Sl. 4. Propertius carmina (Brixiae, D. Dobričević, 1486, prema
 Badalić, o.c., iza str. 176)

et charitative tractandis : ac alijs pijs et meritorijs operibus exercendis de bonis a deo ipsis collatis erigere ac construere domino concedente proponant: Hos uotis eorum i hac parte fauorabiliter annuentes ac cupientes ut hospitale ipsum condignis structuris et edificijs erigatur: et erectum manute neatur et conseruetur: ac a christifidelibus uisitetur : 7 in debita ueneratione habeatur: ut fideles ipsi eo libentius deuotionis causa ad illud confluant: et ad illius fabricam: ac paupez ad illud pro tepore confluentium sustentationez et alimentu: necnon alia circa huiusmodi necessaria manus promptius porrigant adiutrices: qno ex hoc ibidem dono celestis grē uberius conspexerint se resectos: de omnipo tentis dei misericordia: ac beator. Petri et Pauli aploz eius auctoritate confisi omnibus fidelib' ipsis uere penitentibus 7 confessis qui in hospitale ipsum postq̄ inceptu fuerit quinta 7 sexta ferijs hebdomade sacre: que maior nuncupatur: deuote uisitaerint annuatim: et ad illius ac dicte eccle sue capelle

Sl. 5. Indulg. 1475 (inkunabula, slika prikazuje gorjji dio teksta, tiskan rotundom)

Preterea fi dechiarito & facto noto atuti quei che uorano hauer q̄sta plenaria indulgenti: de colpa e de pena e p̄ diuina gratia esser
 liberati da il suo peccadi & andare al paradiso: che se p̄ piu sua comoda uolleseno dare piu presto dele sue colte cha denari: si da fa
 bricare come e priede uiue: coti: copi: calcina: sabbion: aqua: legname: feramenta: de ogni sorta lau orade o nō lauorade: e maifacure
 Itē cosse da uiuer come biauē: pane: uino: olio: e tute cosse da uiuer. Item cosse da uelire come pani: tēle: filo: pelle: sciauiē:
 Leti: pijumaci: trapunte: coltre: lenzuoli: mantili: tonalite: fime: cosse: facte: e non facte: da uelire: e da uso: o che uorano lauorari
 tute fime: cosse: coltre: lenzuoli: mantili: tonalite: fime: cosse: facte: e non facte: da uelire: e da uso: o che uorano lauorari
 el sta: e le robe: ouer cosse che uol dare: e mitalo in le casse ordinate: ouer lapresentia i signori: per che el fera acceptado gratiosa mē
 te: & atendendo la uera indulgentia plenaria de tutti i suoi peccati.

Sl. 5. Indulg. 1475 (inkunabula, slika prikazuje donji dio teksta, tiskan romanom)